

1.916

4

1.916

4

პეანა გუგუშვილი

აგრარული ურთიერთობანი ამიერკავკასიაში

მე-19—20 სს. მიჯნაზე

(ცალკე ამონაბეჭდი)

3. ბ. გზავუზილი

აგრაარული უპროდუქტიული ამიერკავკასიაში XIX—XX სს. მიჯნაზე

«აგრაარული საკითხი რუსეთის ბურჟუაზიული რევოლუციის საფუძველია და განსაზღვრავს ამ რევოლუციის ნაციონალურ თავისებურებას».

3. ი. ლენინი (1907 წ.)

«...ძველად რუსეთში რევოლუციური მოძრაობის ღერძს აგრაარული საკითხი წარმოადგენდა».

ი. ბ. სტალინი (1929 წ.)

I. მიწათმფლობელობა-მიწათსარგებლობა

1. მიწათმფლობელობის წოდებრივი ხასიათი

რეფორმის მერმინდელ პერიოდში ფეოდალური მიწათმფლობელობის რღვევა ამიერკავკასიაშიაც სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა. მიუხედავად ამისა, თვით მე-20 საუკუნის დამდეგშიაც ბატონყმურ-მემამულური საადგილმამულო საკუთრება იმდენად ძლიერი იყო, რომ იგი გაბატონებულ მდგომარეობას ინარჩუნებდა.

როგორც ქვემოყვანილი ცხრილი (გვ. 22) გვიჩვენებს, ამიერკავკასიის ხუთივე გუბერნიის მიწებზე (15,7 მილ. დეს.) 70,8% (11,1 მილ. დეს.) ხაზინისა და კერძომფლობელ მემამულეთა უშუალო სარგებლობაში იყო. დანარჩენი მიწა (4,6 მილ. დეს.), რაც მთელი ფონდის 29,2%-ს შეადგენდა, საერთოდ მოსახლეობის ძირითად მასებზე — გლეხობაზე მოდიოდა. სახელდობრ, სახაზინო გლეხებს ეკირათ 23,7% (3,7 მილ. დეს.), „დროებით ვალდებულთ“ (ასეთი კატეგორიის გლეხები იყვნენ მხოლოდ თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიებში) — 1,4% (2,4 ათასი დეს.), ხიზნებს—0,2% (37 ათასი დეს.) და მემამულეთა მიწებზე მჯდარ გლეხებს — 3,9% (529 ათასი დეს.).

ამიერკავკასიაში კერძომფლობელთა დიდი უმრავლესობა წვრილ მემამულეებს წარმოადგენდა. ასე მაგალითად, მფლობელთა რაოდენობა, რომელთა მამულის მოცულობა უდრის:

	ქუთაისის გუბერ- ნიაში	თბილისის გუბერ- ნიაში
0— 19 დესეტინას შეადგენდა	6.971	1.267
20— 190 " "	1.873	1.323
191—1000 " "	304	549
1001—4000 " "	84	156
4001—6000 " "		11
6000-ზე მეტ " "		24

მიწების დანაწილება მფლობელთა უკუფების მიხედვით ამიერკავკასიაში 1890-იანი წლების დასაწყისისთვის (ფესტინობით)

უკუფერნივები	ტერიტორია ფესტინობით	სხვადასხვა კატეგორიის უკუფთა სარეგებლობაში ამყოფებოდა										მანძისა და უკანონო მფლობელ მესამე უკუფთა სარეგებლობაში იყო	
		სახაზონთა		ფრთხილი-ვალფობულია		სახაზონა		მუშაპელებს მიწებზე მუდამარ უკუფთა		ს უ ლ			
		აბსოლუტ	%%	აბსოლუტ	%%	აბსოლუტ	%%	აბსოლუტ	%%	აბსოლუტ	%%		
თბილისის	3.927.910	863.894	21,9	56.113	1,4	30.791	0,8	113.876	3,3	1.064.674	26,9	2.863.236	73,1
ქუთაისის უკონსერვტიპოლის	1.908.901	88.572	4,6	167.849	8,7	6.276	0,3	—	—	282.697	13,3	1.646.206	86,6
	3.951.785	917.920	23,2	—	—	—	—	317.237	8,1	1.215.137	31,3	2.716.628	68,7
ბაქოს	3.528.997	1.050.263	29,3	—	—	—	—	96.366	2,7	1.146.629	32,0	2.432.368	68,0
ერევნის	2.364.144	818.386	35,0	—	—	—	—	101.687	4,3	900.073	39,3	1.444.071	61,7
ს უ ლ	15.731.737	3.739.035	23,7	223.962	1,4	37.067	0,3	629.166	3,9	4.629.230	29,2	11.100.507	70,8

ამასთანავე, მფლობელთა რაოდენობა, რომელთა მამულის მოცულობა არ აღემატებოდა 380 დესეტინას, შეადგენდა: ქუთაისის გუბერნიაში 8.970 და მათს ხელში იყო სულ 281.000 დესეტინა მიწა, ხოლო თბილისის გუბერნიაში, შესაბამისად, 2894 მფლობელის ხელში იყო 23.900 დეს. მფლობელთა რაოდენობა 380—6000 დესეტინა მიწის მოცულობის მამულით უდრიდა: ქუთაისის გუბერნიაში 259 და მათს ხელში იყო 176.000 დეს., ხოლო თბილისის გუბერნიაში, შესაბამისად, 412 — 394.000 დეს.; ამასთანავე, 6000 დესეტინაზე მეტი მოცულობის მამულიანთა რაოდენობა შეადგენდა: ქუთაისის გუბერნიაში — 9 და მათ ხელში იყო 358.000 დეს., ხოლო თბილისის გუბერნიაში, შესაბამისად, 24 — 466. 206.

ამგვარად, საქართველოში 11.864 წერილ თავადაზნაურულ მემამულეს (380-მდე დეს.) ეკუთვნოდა 305 ათასი დესეტინა მიწა, ხოლო 671 მსხვილ მემამულეს (380 — 6000დეს.) — 570 ათასი დესეტინა. ამავე დროს, 33 უმსხვილეს მემამულეს, რომელთა მფლობელობის მოცულობა 6000 დესეტინას აღემატებოდა, ეკუთვნოდა 824 ათასი დესეტინა, ე. ი. თითქმის იმდენი, რამდენიც მთელ დანარჩენ თავადაზნაურობას, რომელთა საერთო რაოდენობა 12.535 შეადგენდა.

საქართველოს თავადაზნაურობას შორის ადგილ-მამული ფრიად არათანაბარზომიერად იყო განაწილებული. აღმოსავლეთ საქართველოს „ბრწყინვალე წოდებაში“ მიიწ, უფრო მეტი იყო მსხვილი მემამულე. თბილისის გუბერნიაში საშუალოდ თავადაზნაურულ მიწათმფლობელთა 1 სულზე მოდიოდა 38 დეს., ხოლო ქუთაისის გუბერნიაში — 16 დეს., ე. ი. თითქმის 2,5-ჯერ ნაკლები. მაგრამ თუ თბილისის გუბერნიის არისტოკრატიას გამოვაკლებთ ისეთებს, რომელთაც მხოლოდ პირადი აზნაურობა ჰქონდათ მინიჭებული და რომლებიც პლუტოკრატის (უპირატესად სომეხი ბურჯუაზიის) წრიდან იყვნენ გამოსულნი, მაშინ აქ „ცისფერი სისხლის“ თავადაზნაურობაზე, რომლებთანაც კადრულობდა მხოლოდ თავისი „ბრწყინვალეების“ გატოლებას ქუთაისის გუბერნიის თავადაზნაურობა, სულობრივად ბევრად მეტი მიწა მოდიოდა; სახელდობრ, ერთ სულზე 54 დესეტინა, ე. ი. 3,5-ჯერ მეტი, ვიდრე ქუთაისის გუბერნიაში.

საერთოდ, უმსხვილეს მემამულეთა რაოდენობაც მეტი იყო თბილისის გუბერნიაში. 1890 წლის ცნობით, აქ მემამულეები, რომლებიც 3000 დესეტინაზე მეტ სახმარს (угодья) — ბალ-ვენახს, სახნავ-სათესს, ტყეს, სათიბს, საბალახოს — ფლობდნენ, იყვნენ ახალქალაქის მაზრაში: ფალავანდიშვილები (ბეგები), რომელთაც ეკუთვნოდათ 7500-მდე დეს. მიწა; ახალციხის მაზრაში: ქობლიანელ-ათაბეგოვს (ბეგს) ეკუთვნოდა — 19.400 დეს., ვ. და ი. ორბელიანებს — 5.600 დეს.; ბორჩალოს მაზრაში: თავ. ბარიატინსკის (კავკასიის ყოფ. ნამესტნიკის) ქვრივს — 42.700 დეს., ბარათაშვილს — 8.400 დეს., ქობულაშვილს — 12.900 დეს., ბარონ ა. კუჩინახს — 9.600 დეს., თავ. მუხრან-ბატონებს — 13.100 დეს., ორბელიანებს — 67.400 დეს.; გორის მაზრაში: მ. ამირეჯიბს — 3.000 დეს., ი. კ. მუხრან-ბატონს 13.100 დეს., კ. ყიფიანს — 4.800 დეს., დიდ მთავარს მის. ნიკ. რომანოვს (კავკასიის ყოფ. ნამესტნიკს) — 68.600 დეს., მაჩაბლებს — 13.200 დეს., ფალავანდიშვილებს — 19.000 დეს., ციციშვილებს — 41.700 დეს., ზ. ერისთავს — 11.800 დეს.; სიღნაღის მაზრაში: ე. ჩოლოყაშვილს — 3.400 დეს.; თბილისის მაზრაში: ჩერქეზიშვილს — 6.600 დეს., ი. კ. მუხრან-ბატონს — 4,300 დეს.; თიანეთის მაზრაში: გ. და ა. ჩოლოყაშვილებს — 6.900 დეს., ჭავჭავაძეებს — 15.600 დეს. და ა. შ.

ამავე ხანებში ქუთაისის გუბერნიაში ისეთი მამულები, რომლებიც 7000 კუევაზე (ე. ი. 2625 დეს.) მეტ მიწას შეიცავდნენ, სულ იყო 12. ამათგან 2 რაქის, 1 ქუთაისის, 4 ოზურგეთის, 2 ლეჩხუმის, 2 ზუგდიდის მაზრებსა და 1 სენათში. უკანასკნელი 9 ყველაზე მსხვილი მამული ეკუთვნოდა: თავად კ. დადიანს (სენაკის მ.) — 14. 625 დეს., თავად გრიგოლ დადიანს — 29.000 დეს. (ლეჩხუმის მ.), თავად გურიელების 4 ოჯახს — სამს თითოეულს 7000 დეს. და ერთს 9.373 დეს. (ოზურგეთის მ.), თავ. გიორგი დადიანს—9.968 დეს. საქართველოსა და მთელ კავკასიაშიაც უმსხვილესი მემამულე იყო ნ. დ. დადიანი (მინგრელსკი), რომელსაც სენაკის, ლეჩხუმისა და ზუგდიდის მაზრებში და სოხუმის ოკრუგში ეკუთვნოდა 270.000-ზე მეტი დეს. მიწა.

ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ უმსხვილეს მამულებზე შეწერილი იყო ფრიად მცირე საადგილმამულო გადასახადი და საერობო მოსაკრებელი. მაგალითად, 1895 წლის ცნობით თავად ბარიატინსკის მამული წლიურად სულ 643 მანეთს იხდიდა, ბეგი ქობლანელ-ათაბეგოვის მამული — 367 მან., დ. ჭავჭავაძისა (650 დეს.)—9 მან. და ა. შ. ეს მაშინ, როდესაც გლეხური მიწათმფლობელობა, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, დატვირთული იყო უზომო გადასახდელებით და ამავე დროს, თუ ფეოდალურ მემამულეებს ხშირად საცესებით ჩამოაწერდნენ ხოლმე მათთვის ისედაც ძლიერ მცირე ვადაგადაცილებულ გადასახადებს, გლეხობა ამ შეღავათით მხოლოდ იშვიათი გამონაკლისის სახით თუ სარგებლობდა.

მე-19 ს. შუადას მყოფი აზერბაიჯანსა და სომხეთში შეუჩირებლად იზრდებოდა პრივილეგიური წოდების მიწათმფლობელობა და, მამასადამე, მისი მნიშვნელობაც ქვეყნის სახალხომურნობრივ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში. სამწუხაროდ, აქ აგრარულ ურთიერთობათა სტატისტიკური მონაცემების მიხედვით შესწავლა ბევრად უფრო გაძნელებულია, ვიდრე საქართველოში¹.

¹ სოფლის მეურნეობისა და აგრარულ ურთიერთობათა შესწავლისათვის არსებითად მოგვეპოვება მხოლოდ ე. წ. „კაზიონური“ სტატისტიკური მონაცემები, რომელთა საერთო უწყობისა და თვით შიგა რუსეთის გუბერნიების ეკონომიკის მეცნიერული ანალიზისათვის არასრულფასოვანობას მრავალჯერ მიუთითებდა ვ. ი. ლენინი. მაგრამ სამაგიეროდ შიგა რუსეთის გუბერნიების სოფლის მეურნეობას სისტემატურად და ყოველმხრივ სწავლობდნენ ერობის ორგანოები, რომელთაც არამცთუ უაღრესად ძვირფასი მასალა დააგროვეს და დაამუშავეს, არამედ მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს ივით სტატისტიკის, როგორც მეცნიერების, განვითარებაშიც. რუსეთის სოფლისმეურნეობრივი წარმოებისა და აგრარულ ურთიერთობათა შესახებ ერობათა მიერ წარმოებულმა, ხშირად ფრიად დეტალურმა და საფუძვლიანმა, გამოკვლევებმა გზა გაუადვილეს და წინაპირობა შექმნეს რუსეთის სახალხომურნობრივი და საერთოდ საზოგადოებრივი განვითარების მრავალმხრივი შესწავლისა და ანალიზისათვის. ამიერკავკასიის გუბერნიებს ცარიზმმა არც ერობა აღიარა, არც უმაღლესი სასწავლებელი, რომ ქვეყნის სტატისტიკურ-ეკონომიკური შესწავლა რამდენადმე მეცნიერულ დონემდე ამალელებულიყო. ჩვენ თავის ადგილას სპეციალურად გვაქვს მსჯელობა ამიერკავკასიაში სოფლის მეურნეობის სტატისტიკის შესახებ და ამიტომ აქ მხოლოდ იმის განცხადებით განვისაზღვრებით, რომ, კერძოდ, აგრარულ ურთიერთობათა შესასწავლად აუცილებელი მონაცემების მხრივ მეტად შეზღუდული ვართ, რის გამოც მოვლენათა განხილვა სასურველი სიღრმითა და დეტალურად არ შეგვეძლო, ხოლო ზოგიერთ საკითხს სრულებითაც არ შევეხეთ.

1890-იანი წლების დასაწყისში პრივილეგიური წოდების მიწათმფლობელთა რაოდენობა, რომელთა მამულების მოცულობა მერყეობდა:

	ბაქოს გუბერ- ნიაში	ელისავეტპოლის გუბერნიაში
25 დესეტინამდე, უღრიდა	705	1.655
25—100 " "	224	626
100—200 " "	70	159
200—500 " "	45	151
500—1000 " "	27	86
1000 დესეტინაზე ზევით	35	67

ბაქოს გუბერნიის 1211 პრივილეგიური წოდების მიწათმფლობელის ხელში სულ 250 ათასამდე დესეტინა საადგილმამულო გადასახადით დაბეგრილი სახმარი მიწა იყო. ელისავეტპოლის გუბერნიაში ირიცხებოდა ანალოგიური 2744 მიწათმფლობელი, რომელთაც 440 ათასი დეს. სახმარი მიწა ეკირათ.

ერევნის გუბერნიაში 1894 წ. ცნობით საადგილმამულო გადასახადით დაბეგრილი იყო სულ 654 კერძო მიწათმფლობელი, რომელთაც 60 ათასამდე დეს. მიწა ეკირათ¹. პრივილეგიური წოდების იმ მიწათმფლობელთა რაოდენობა, რომელთა მამულების მოცულობა მერყეობდა:

19 დესეტინამდე, უღრიდა	463
20 — 72 " "	93
73—190 " "	29
191—380 " "	29
380 დესეტინაზე ზევით	40

ამ უკანასკნელ 40 მემამულეთაგან, რომელთაც თითოეულს 380 დესეტინაზე მეტი სახმარი მიწა ეკუთვნოდა, ოცს 380 — 1000-მდე დესეტინა ეკირა, თვრამეტს — 1000 — 2000-მდე, ერთს 2 ათასზე მეტი და ერთსაც 5 ათასამდე დეს. მამული ეპყრა.

ზემომოყვანილი მონაცემები გვიჩვენებენ, რომ აზერბაიჯანსა და სომხეთში ფეოდალურ-მემამულური მიწათმფლობელობა, საქართველოსთან შედარებით, ნაკლებად იყო განვითარებული. აქ „მიწის ძალაუფლების“ შემდგომ განმტკიცებას დიდი გულმოდგინებით ატარებდა ცარიზმის ბიუროკრატია, რომელიც მისწრაფოდა ამ გზით — პრივილეგიური მემამულეთა წოდების გაძლიერებით — საიმედო დასაყრდენი შეექმნა აბორიგენტთა შორის.

კერძო მიწათმფლობელობა უფრო განვითარებული იყო საქართველოში; ამასთანავე, მის დასახასიათებლად საჭირო სტატისტიკურ მონაცემთა დაგროვება-შემონახვის მხრივ უნდა აღინიშნოს 1900-იანი წლებში პროფ. ფ. გოგინაიშვილის მიერ შესრულებული დიდი მუშაობა², რაც ოფიციალურ და ნახევრად ოფიციალურ გამოცემებთან ერთად საშუალებას გვაძლევს რამდენადმე სრულად წარმოვიდგინოთ აქ კერძო მიწათმფლობელობის ვითარება.

უწინარეს უნდა გავეცნოთ, თუ როგორი იყო კერძო მიწების დანაწილება ვარგისობის მიხედვით.

¹ В. Рштуни, Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века (материалы), Ереван, 1951, 83-176.

² Ф. Г. Гогинчайшвили, Сборник статист. сведений о частном землевладении в Тифлисской и Кутаисской губерниях, Тифлис, 1910, т. т. I и II.

კრძი მიწათმფლობელობა საქართველოში 1903—1906 წწ. (დესტრინობით)

ს ა მ მ ა რ თ ა დ ა მ ა რ ე ლ ე ბ ა	კრძი მიწათმფლობელობა სურთოვ				თავადანაწარული მიწათმფლობელობა				არათავადანაწარული მიწათმფლობელობა			
	თბილისის ვუბერნია		ქუთაისის ვუბერნია		თბილისის ვუბერნია		ქუთაისის ვუბერნია		თბილისის ვუბერნია		ქუთაისის ვუბერნია	
	აბსოლუტ.	%%	აბსოლუტ.	%%	აბსოლუტ.	%%	აბსოლუტ.	%%	აბსოლუტ.	%%	აბსოლუტ.	%%
1. საკარბიჯი	4.285	0,33	4.341	0,68	2.074	0,21	2.525	0,51	2.211	0,75	1.816	1,27
2. ბაღ-ვენახი	13.719	1,07	12.211	1,91	5.550	0,56	4.677	0,94	8.169	2,78	7.534	5,25
3. ხაზნავი	244.233	19,00	141.045	21,09	170.826	17,22	70.621	14,26	73.407	25,01	70.444	49,14
4. სათიბი	50.856	3,95	1.509	0,24	32.550	3,28	279	0,06	18.306	6,24	1.230	0,86
5. ტყე	544.786	42,37	258.227	37,39	424.235	42,75	183.040	36,97	120.551	41,07	55.687	38,85
6. საბაღი და საძოვარი	417.869	32,28	240.641	37,69	356.951	35,98	234.003	47,26	70.888	24,15	6.638	4,63
ს უ ლ	1.235.748	100	658.474	100	992.216	100	495.125	100	295.532	100	145.349	100

ცხრილი გვიჩვენებს, რომ საერთოდ ვარგისი მიწების უდიდესი ნაწილი (75, 65% თბილისისა და 75, 08% ქუთაისის გუბერნიაში) ტყეებსა და საბალახოებზე მოდის. მაგრამ ტყეებისა და საბალახოების მთელი ფართობის (1,450 ათასი ღესეტი) თითქმის 70% (998 ათასი ღესეტი) თავადაზნაურულ მიწათმფლობელებს ეკუთრება. აქედან უკვე თავისთავად გამოდის ის დასკვნა, რომ არათავადაზნაურულ მიწათმფლობელთა ხელში მოქცეულ ვარგის მიწებში შედარებით უფრო მეტი ხვედრიწონა უნდა ჰქონოდა ისეთი კატეგორიის სახმარ მიწებს, როგორცაა საკარმიდამო, ბალ-ვენახი და სახნავი. მართლაც, კარმიდამოს, ბალ-ვენახსა და სახნავს თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურულ მფლობელთა ვარგისი მიწების რაოდენობიდან (992 ათასი ღეს.) მხოლოდ 17,99% ეკუთრება ხოლო არათავადაზნაურულ მფლობელთა ვარგისი მიწების საერთო რაოდენობიდან — 28,54%. უფრო მეტი იყო განსხვავება ქუთაისის გუბერნიაში, სადაც სსენებული კატეგორიის სახმარებს თავადაზნაურული მამულების ვარგისი ფართობის 15,77% ეკუთრება, ხოლო არათავადაზნაურულ მესაკუთრეთა მამულების — 55,62%.

ამგვარად, ამთავითვე ნათელია, რომ საერთოდ თავადაზნაურულ მამულებში ბევრად უფრო მეტად იყო გაბატონებული ექსტენსიური მეურნეობა, ვიდრე არათავადაზნაურულში. ეს დასკვნა, ცხადია, არ უარყოფს იმ გარემოებას, რომ საქართველოში არსებობდა რიგი, შედარებით მსხვილი თავადაზნაურული მამულები, სადაც განვითარებული იყო საკმაოდ ინტენსიური მეურნეობა.

იმისათვის, რომ ჩაეწვდეთ აგრარულ ურთიერთობათა არსებით მხარეებს, საჭიროა ვიცოდეთ, თუ როგორ იყო ადგილ-მამული დანაწილებული საზოგადოებრივ კლასებს (წოდებებს) შორის და როგორ ჯგუფდებოდნენ თვით მიწათმფლობელები მათს საკუთრებაში მყოფი მამულების (მიწების) სიდიდის (ფართობის) მიხედვით.

ა. კრძომფლობელობა საერთოდ

მფლობელობანი სიდიდის მიხედვით	თბილისის გუბერნია		ქუთაისის გუბერნია	
	მფლობელთა რაოდენობა	%/0	მფლობელთა რაოდენობა	%/0
0—25 ღესეტინამდე	24.413	86,41	63.807	97,59
25—100 "	1.968	6,97	1.157	1,77
100—500 "	1.403	4,97	330	0,50
500-ზე ზევით "	467	1,65	92	0,14
ს უ ლ	28.251	100	65.386	100

ბ. კრძომფლობელობა წოდებრივობის მიხედვით

მფლობელობანი სიდიდის მიხედვით	თავადაზნ. მიწათმფლობელობა				არათავადაზნ. მიწათმფლობელობა			
	თბილისის გუბ. მფლობელ.		ქუთაისის გუბ. მფლობელ.		თბილისის გუბ. მფლობელ.		ქუთაისის გუბ. მფლობელ.	
	რაოდენ.	%/0	რაოდენ.	%/0	რაოდენ.	%/0	რაოდენ.	%/0
0—25 ღესეტინამდე	3.151	53,55	11.543	89,78	21.262	95,06	52.264	99,48
25—100 "	1.373	23,33	931	7,24	505	2,66	226	0,44
100—500 "	999	16,98	301	2,34	404	1,81	29	0,06
500-ზე ზევით	361	6,14	82	0,64	106	0,47	10	0,02
ს უ ლ	5.884	100	12.857	100	22.368	100	52.529	100

ამ ცხრილთაგან, უწინარეს ყოვლისა, ამკარავდება ის გარემოება, რომ საქართველო საერთოდ წარმოადგენდა წვრილი მიწათმფლობელობის ქვეყანას. თბილისის გუბერნიის 28.251 კერძო მფლობელიდან 86,4% წვრილი (25-დესეტიანამდე მიწის) მფლობელია, ხოლო ქუთაისის გუბერნიის 65.386 მფლობელიდან 97,6% წვრილი მიწათმფლობელია. ზემოთ უკვე დავინახეთ, რომ მიწების უდიდესი ნაწილი მოსახლეობის უმცირესი ნაწილის — თავადაზნაურობისა და საერთოდ მსხვილ მემამულეთა — ხელში იყო. მაგრამ ამ თავადაზნაურობის უმრავლესობა „შეუძლო მდგომარეობაში“ იმყოფებოდა რუსეთის იმპერიის სხვა ერების მოძმე წოდებასთან შედარებით. თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურთა 53,5% წვრილი მიწათმფლობელი იყო, ხოლო ქუთაისის გუბერნიის იმავე კატეგორიის მიწათმფლობელ თავადაზნაურთა რაოდენობა 89,8%-ს შეადგენდა.

ეს გარემოება, ცხადია, როგორც ზემოთ უკვე დავინახეთ, არ გამოორიცხავდა მსხვილი ლატიფუნდიების მფლობელი „ბრწყინვალე“ წოდების არსებობას. თბილისის გუბერნიაში 1900-იანი წლების შუაში 361 ისეთი მფლობელი იყო, რომელთაგან თითოეულს 500 დესეტიანზე მეტი მამული ჰქონდა, ხოლო ქუთაისის გუბერნიაში ასეთივე კატეგორიის 82 მფლობელი ითვლებოდა.

საკვიროა აქვე აღინიშნოს, რომ თავადაზნაურული ლატიფუნდიების მფლობელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი იმავე დროს უმაღლესი წრის სამხედრო და სამოქალაქო ბიუროკრატიას ეკუთვნოდა, რაც კიდევ უფრო აძლიერებდა მათს გავლენას და პოლიტიკურ წონას; ისინი მით უფრო ძლიერად აწვებოდნენ და ავიწროებდნენ წვრილ მიწათმფლობელებს, უშუალო მწარმოებელთა ძირითად მასებს.

მაგრამ ზოგიერთი ასეთი მსხვილი მემამულე არამცთუ გლეხებისა და თემების შევიწროებას, მათი მიწების მიტაცებას, არამედ თვით სახაზინო საღალღო მიწების მითვისებასაც კი აღვიღად ახერხებდა.

რსდმპ მესამე ყრილობაზე მიხა ცხაკაია შემდეგნაირად ახასიათებდა, მაგალითად, ქუთაისის გუბერნიაში სოფლის ვითარებას: „ფრიად უმნიშვნელოა პროცენტი მსხვილი მიწათმფლობელი თავადებისა, მაგრამ მათს ხელში, ხაზინასა და ეკლესიასთან ერთად, თავმოყრილია უზარმაზარი ფართობები საუკეთესო სახნავი მიწებისა. მათვე ეკუთვნით საბალახოები, ტყეები, მთები, ველები და წებოები“¹.

არათავადაზნაურულ მიწათმფლობელთა შორის რაოდენობრივად, ცხადია, გაბატონებული იყო წვრილი მიწათმფლობელობა, რაც შეადგენდა: თბილისის გუბერნიაში — 95,1%-ს, ქუთაისის გუბერნიაში — 99,5%. კიდევ უფრო საინტერესოა ის გარემოება, რომ:

ა. თბილისის გუბერნიაში წვრილმიწათმფლობელთა

59,7%	-ს	ჰქონდა	მიწა	1	დესეტიანამდე
20,1%	-ს	„	„	1-დან—3	„
6,8%	-ს	„	„	3-დან—5	„

ბ. ქუთაისის გუბერნიის წვრილმიწათმფლობელთა

35,9%	-ს	ჰქონდა	მიწა	1	დესეტიანამდე
34,7%	-ს	„	„	1-დან—3	„
12,5%	-ს	„	„	3-დან—5	„

წვრილ მიწათმფლობელთა ეს კონტინგენტი დაახლოებით შეადგენდა მთელი მოსახლეობის 90%-ზე მეტს.

¹ Протоколы III съезда РСДРП, 1937, გვ. 241.

საერთოდ, კერძო მიწათმფლობელობის შემოსავლიანობის მთელი ჯამი უდ-
რიდა:

საქართველოს
სტატისტიკის
სახელმწიფო
ბიუროს მიერ
გამოცემული

ა. თბილისის გუბერნიაში

მფლობელობის სიდიდე	პროცენტული შეფარდება საერთო სივრ- ცესთან	შემოსავლის ჯამი მანეთობით	პროცენტული შეფარდება შემო- სავლის საერთო სივრცესთან
0— 25 დესეტინამდე	4,89	912,160	29,42
25—100 " "	8,10	356,442	11,49
100—500 " "	24,24	657,524	21,19
500 დესეტინაზე ზევით	62,77	1.175,450	37,90
ს უ ლ	100	3,101,576	100

ბ. ქუთაისის გუბერნიაში

მფლობელობის სიდიდე	პროცენტული შეფარდება სა- ერთო სივრცეს- თან	შემოსავლის ჯამი	პროცენტული შეფარდება შემო- სავლის საერთო ჯამთან
0 — 25 დესეტინამდე	28,05	1.435,332	70,90
25—100 " "	8,55	195,160	9,67
100—500 " "	10,70	160,991	7,95
500 დესეტინაზე ზევით	52,70	232,320	11,48
ს უ ლ	100	1,023,803	100

უწინარეს ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ რაც უფრო მსხვილია კერძო მამული, მით უფრო ნაკლებია მისი შემოსავლიანობა¹. ასე მაგალითად, თბილისის გუბერნიაში 1 დესეტინა სახმარი მიწის საერთო საშუალო შემოსავალი უდრიდა: წვრილმფლობელობაში (1—25 დეს.) — 14,63 მან., საშუალოში (25 — 100 დეს.) — 3, 42 მან., მსხვილში (100 — 500 დეს.) — 2, 11 მან., ხოლო უმსხვილესში (500 დეს. ზევით) — 1, 57 მან.

ასეთსავე მდგომარეობას აქვს ადგილი ამ მხრივ ქუთაისის გუბერნიაშიც: წვრილ მფლობელობაში — 8, 02 მან., საშუალოში — 3, 58 მან., მსხვილში — 2,35 მან., უმსხვილესში — 0,79 მან. რას მოწმობს ეს გარეგნულად შეუსაბამო გარემოება? უწინარეს ყოვლისა, იმას, რომ ჩვენი სოფლის მეურნეობა ძირითადად დამყარებული იყო ჩამორჩენილ, რუტინულ ტექნიკაზე, უფრო მეტად ბატონყმურ შრომაზე; იმას, რომ მსხვილი მამულების ექსპლოატაცია მტაცებლურ ხასიათს ატარებდა: ვალეზით დატვირთული ფეოდალური მემამულე, მოელოდა რა, რომ მამული ხელიდან წაუვიდოდა, მხოლოდ იმის ცდაში იყო, რომ რაც შეიძლება მეტი გამოექაჩა ამ მამულიდან, სადაც არავითარი გაუმჯობესება არ შეჰქონდა.

მაგრამ განსაკუთრებით საინტერესო დასკვნებს იძლევა ამ უკანასკნელი ორი ცხრილისა და ზემოთ — კერძომფლობელობათა საერთო რაოდენობის შესახებ — მოყვანილი ცხრილის შედარებითი ანალიზი მფლობელობათა ერთეულების სიდიდის (თვისობრიობის) თვალსაზრისით.

¹ შემოსავლიანობის გამონაგარიშების სისწორის შესახებ იხილე ქვემოთ.

ერთი მხრივ, ა) თბილისის გუბერნიის კერძო მფლობელთა 86,41%-ს, ე. ი. საერთოდ წვრილ მიწათმფლობელთ, უჭირავს კერძომფლობელობაში მყოფი მიწების საერთო რაოდენობის მხოლოდ 4,89% და კერძო მიწათმფლობელობის მთელი შემოსავლის 29,42 %-ს ლეზულობენ.

ბ) ქუთაისის გუბერნიაში კერძო მფლობელთა საერთო რაოდენობის 97,59%, ე. ი. წვრილ მიწათმფლობელთ (1 — 25 დეს.) საერთოდ კერძომფლობელობაში მყოფი მიწების მხოლოდ 28,11% უჭირავთ და კერძო მიწათმფლობელობის მთელი შემოსავლის 70,90%-ს ლეზულობენ.

მეორე მხრივ, ა) თბილისის გუბერნიის კერძო მფლობელთა 1,65%-ს, სახელდობრ, 467 უმსხვილეს (500 დეს. მეტი მამულების) მფლობელს საერთოდ კერძომფლობელობაში მყოფი მიწების 62,74% უჭირავს და საერთოდ კერძო მიწათმფლობელობის მთელი შემოსავლის 39,90% შემოსდის.

ბ) ქუთაისის გუბერნიის კერძო მფლობელთა 0,14%-ს, სახელდობრ, 92 უმსხვილეს მემამულეს საერთოდ კერძო მფლობელთა ხელში მყოფი მიწების 52,70% უჭირავს და საერთოდ კერძო მფლობელთა მთელი შემოსავლის 11,48% შემოსდის.

ახლა საკითხავია, თუ რით აიხსნება ეს თავისებური შეუსაბამობა მსხვილ და წვრილ მეურნეობათა შემოსავლიანობაში?

ყოველივე ეს იყო შედეგი უმთავრესად იმ გარემოებისა, რომ მსხვილ მემამულეთა მეურნეობაში 1900-იან წლებშიაც გაბატონებული იყო შრომამიგები-თი სისტემა. ამ სისტემის დროს გლეხები, რომლებიც, ცხადია, არ არიან დაინტერესებულნი შრომის მწარმოებლურობის გადიდებით, ჩვეულებრივად, თავიანთი ინვენტარით ამუშავებდნენ მემამულეთა მიწებს. ამასთანავე, მემამულეთა მეურნეობა, როგორც წესი, მსხვილ სოფლისმეურნეობრივ საწარმოს წარმოადგენდა, მაგრამ მან, გარდა ზოგიერთი გამოწვევისა, აქ ვერ შესძლო დაჭირავე-ბულ შრომასა და მიწათმოქმედების გაუმჯობესებულ ტექნიკაზე დამყარებულ კაპიტალისტურ ეკონომიად გადაქცევა.

სწორედ ამის გამო მსხვილ მემამულეთა მეურნეობა, რამდენადაც იგი „ადვილად გადიოდა“ მოიჯარე გლეხთა შრომის ექსპლოატაციით და, მაშასადამე, შრომამიგების სისტემის ორბიტრში მოძრაობდა, დამოკიდებული იყო წვრილ-გლეხური მეურნეობის ტექნიკურ შესაძლებლობაზე. რა თქმა უნდა, შრომამი-გებასა და წვრილგლეხური მეურნეობის ჩამორჩენილ ტექნიკაზე დამყარებული მსხვილი მემამულური მეურნეობა ნაკლებად შეიძლებოდა ყოფილიყო რენტა-ბელური. ცხადია, ბატონყმური ურთიერთობის ძლიერი გადანაშთები, რაც აფერხებდა მსხვილ მეურნეობათა კაპიტალისტური ორგანიზაციის განვითარე-ზასა და, მაშასადამე, შემოსავლიანობის გადიდებას, საერთოდაც ბორკავდა სოფლისმეურნეობრივი წარმოების განვითარებას.

მეორე მხრივ, როგორც დავინახეთ, არათავადაზნაურულ მიწათმფლობელ-თა შორის შედარებით საშუალო ზომის მეურნეობები, როგორც წესი, სოფლის მეურნეობის, კულაკობის ხელშია. ცხადია, ეს არის არა მემკვიდრეობით (დე-დულ-მამულობით) მიღებული, არამედ უპირატესად ნაყიდი მიწები. ამ მიწების უდიდესი ნაწილი წინათ პრივილეგიური წოდების მფლობელობას შეადგენდა. ახლა ის, მიწა, საქონლად გადაქცეული, ფულთ შეიძინა გაბურჯუებულმა „მეშინამა“, კულაკმა, ვაჭარმა. ეს პროცესი ფეოდალური მიწათმფლობელობის რღვევის გამომხატველი იყო და ამავე დროს ასახავდა, ერთი მხრივ, „მიწის

ძალაუფლების“, ე. ი. არისტოკრატიული პრივილეგიების „შენელებისა“ და მეორე მხრივ, „ფულის ძალაუფლების“, ე. ი. პლუტოკრატიის, ბურჟუაზიის გაძლიერების მომენტებს.

მაგრამ „ფულის ძალაუფლება“ მხოლოდ ბურჟუაზიული მიწათმფლობელობის წარმოქმნის სახით როდი გვევლინება, — მისი ძალა მეურნეობის „რაციონალურ“, ე. ი. კაპიტალისტურ ორგანიზაციაშიც აშკარავდება, რაც, ცხადია, დაქირავებული შრომისა და გაუმჯობესებული ტექნიკის გამოყენების მეშვეობით იმასაც აღწევს, რომ ფეოდალური მემამულის ხელში ვალებით დატვირთულ არარენტაბელურ მეურნეობას შემოსავლიანად აქცევს¹.

რაც შეეხება მსხვილ და უმსხვილესთან შედარებით წვრილი მიწათმფლობელობის შემოსავლიანობის მაღალ დონეს, მისი ახსნა ბევრად უფრო მარტივია. გარდა იმისა, რომ წვრილ მეურნეობაში მიწის ექსპლოატაცია უფრო ინტენსიურ ხასიათს ატარებს, მის წინაშე, როგორც დავინახეთ, ტექნიკური უპირატესობა არ ჰქონდა მსხვილ მემამულურ მეურნეობას; ხოლო კერძოდ შრომის ორგანიზაციის მხრივ წვრილი მეურნეობა, რამდენადაც იგი უშუალო მწარმოებლის მეურნეობას წარმოადგენდა, შეუდარებლად უფრო ხელსაყრელ მდგომარეობაში იყო — მიწის მუშის მხრივ შრომის მწარმოებლურობის გადიდებისათვის ზრუნვისა და შრომის საშუალებათა ეკონომიური გამოყენების თვალსაზრისით.

ჩვენ განვიხილეთ მიწების დანაწილება წოდებრიობის მიხედვით. თავადაზნაურობას ეკუთვნოდა მიწების უდიდესი ნაწილი, მაგრამ ზემომოყვანილი მონაცემებიდან უკვე ნათლად გამოსკვივის ტენდენცია მისი ხვედრიწონის შეუჩერებელი შემცირებისა.

არათავადაზნაურულ მიწათმფლობელთა დიდ უმრავლესობას წარმოადგენენ „გლეხები“, მაგრამ მასში შედიან აგრეთვე ვაჭრები, სასულიერო წოდება და ე. წ. მეშხანები, ე. ი. ქალაქელი ვაჭრები, მრეწველები, სახელმწიფო მოხელეები, რომლებიც სოფლებში ფლობენ ადგილ-მამულს — ყველა ესენი ჩვეულებრივად წარმოადგენენ არა წვრილ, არამედ საშუალო და მსხვილ მიწათმფლობელებს. სწორედ ამის გამო „არათავადაზნაურულ“ მიწათმფლობელთა მდგომარეობის განხილვიდან კიდევ არა ჩანს სათანადოდ, თუ რაოდენ საგრძნობი უნდა ყოფილიყო მიწის სიმცირე სოფლის მოსახლეობის ძირითადი მასებისათვის.

საერთოდ, გლეხური მიწათმფლობელობის მხრივ, მართალია, მხოლოდ დაახლოებით, მაგრამ მაინც საინტერესო სურათს გვიხატავს კერძოდ სახელმწიფო (სახაზინო) გლეხთა მიწათსარგებლობის ვითარება (ცხ. იხ. გვ. 32).

როგორც ვხედავთ, აღებული ოცი წლის (1884 — 1903 წწ.) მანძილზე ამ კატეგორიის გლეხთა ერთი კომლის სარგებლობაში მყოფი მიწის ფართობი საგრძნობლად შეკვეცილია; ზოგიერთ გუბერნიაში საშუალოდ ერთ კომლზე საერთოდ სახმარი მიწის ფონდი 35 პროცენტითაა შემცირებული.

ამავე დროს თბილისის გუბერნიაში ჯერ კიდევ 1884 წ. ითვლებოდა რამდენიმე ათასი სახელმწიფო გლეხი, რომელთაც სავსებით არა ჰქონდათ მიწა. სახელმწიფო გლეხობის ნაწილი იძულებული იყო კერძო მფლობელთაგან იჯარით აეღო მიწა. ამ დროს მათ იჯარით ჰქონდათ აღებული 50 ათას დესეტინამდე

¹ ე. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 15, გვ. 74 და შემდ.

² Ф. Марков, Земельное довольствие гос. крестьян Закавказского края, Тифлис, 1887, გვ. 261—262.

³ Ф. Гогичаишвили, Малоземелье среди крестьян Закавказья, Тифлис, 1903, გვ. 16; КСХ, 1903, №№ 473—475.

გ უ ბ ე რ ნ ი ა	სახნავე მიწა		საერთოდ სახმარი მიწა	
	1884 წ. ¹	1903 წ. ¹	1884 წ. ¹	1903 წ. ¹
ქუთაისის	2,27	1,90	4,23	3,36
თბილისის	8,66	6,92	17,67	10,92
ერევნის	7,50	6,25	16,20	10,97
ელისავეტპოლის	7,82	6,38	18,14	11,82
ბაქოს	8,42	6,82	16,29	11,00
სულ ამიერკავკასიაში	6,93	5,33	15,81	10,46

სახნავე, სათიბი და საბალახო, რაც საერთოდ მათს სარგებლობაში მყოფი სახელმწიფო მიწების (843 ათასი დეს.) დაახლოებით 6 პროცენტს შეადგენდა. ამ მხრივ განსხვავდებოდა მდგომარეობა ქუთაისის გუბერნიის სახელმწიფო გლეხებისა, რომელთა სარგებლობაში მყოფი მიწების 47,8% სახაზინო იყო, 28,33% — საკუთარი, ხოლო 23,87% ხაზინასა თუ კერძო პირებთან სადავო; მაგრამ სახელმწიფო გლეხებს, როგორც 1884 წ. ასევე 1903 წელსაც, ბევრად უფრო მეტი მიწა ექირათ, ვიდრე ყოფილ საბატონო, ე. ი. „დროებით-ვალდებულ“ და მესაკუთრე გლეხობის ძირითად მასებს.

შედარებისათვის საკმარისია აღინიშნოს, რომ 1903 წელს „დროებით-ვალდებული“ გლეხის ერთ კომლს, მაგალითად, თბილისის გუბერნიაში ექირა საშუალოდ მხოლოდ 1,69 დესეტინა მიწა. აქ შედიოდა არა მარტო ვარგისი, არამედ ყოველგვარი მიწა საერთოდ, ე. ი. ხრიოკებიც, კლდეებიც, ქობებიც და სხვ., მაშინ როდესაც ამავე გუბერნიის სახაზინო გლეხის ერთ კომლს ექირა საშუალოდ 10,92 დესეტინა მიწა. რაც შეეხება მესაკუთრე გლეხობას, რომელთა შორის ერია აგრეთვე კულაკობაც, მაგალითად, ქუთაისის გუბერნიაში 1 კომლზე საშუალოდ მოდიოდა 2,52 დეს. ყოველგვარი მიწა.

მთელ ამიერკავკასიაში 1903 წელს ყველა კატეგორიის (სახაზინო, „დროებით-ვალდებული“, მესაკუთრე, ხიზანი და სხვ.) გლეხობის 1 კომლზე საშუალოდ მოდიოდა ვარგისი მიწა (დესეტინობით):

ქუთაისის გუბერნიაში	2,69
თბილისის „	8,18
ერევნის „	8,16
ელისავეტპოლის „	9,92
ბაქოს „	10,25
საშუალოდ	7,46

მაგრამ აქ შედის საერთოდ ყველა გლეხობა, ე. ი. როგორც ღარიბი და საშუალო, ისე კულაკობაც. ამასთანავე, როგორც ვიცით, უკვე 1860-იანი წლებიდან ამიერკავკასიის სოფლებში სწრაფი ტემპით მიმდინარეობს სოციალური დიფერენციაცია, რაც 1890-იანი და 1900-იანი წლებისათვის უკვე მეტად მძაფრ ფორმებში ვლინდება. სოფლად თანდათანობით ბატონდება სოფლის ბურჟუაზია, ე. ი. კულაკობა, რომელთა ხელში სულ უფრო დიდი ზომით და სისწრაფით გადადის როგორც წვრილი გლეხობის, ასევე ფეოდალურ მემამულეთა მიწები.

¹ Сборник статистических данных о землевладении в Закавказском крае, 1899-88. 10—11.

1913 წელს ჩატარებული ქუთაისის გუბერნიის აგრონომიული გამოკვლევის მასალების თანახმად, აქ მფლობელობათა მიხედვით მთელი მიწის ფონდიდან მოდიოდა: მემამულეებზე (ყერძო მფლობელებზე) — 47%, გლეხობაზე — დაახლოებით 20%, ხაზინაზე — დაახლოებით 32% და სხვადასხვა დაწესებულებებზე (საუფლისწულო და სხვ.) — 1%.

გამოკვლევის მასალათა შემავაზებელ მიმოხილვაში აღნიშნულია, რომ თუმცა ბატონყმობის გაუქმების დროიდან „გლეხური მიწათმფლობელობა“ იზრდება, ხოლო „მემამულური კლებულობს“, მაინც გლეხთა „მიწით უზრუნველყოფილობა ძლიერ დაბალია“.

ამ მონაცემებით უღარიბეს გლეხურ კომლთა მიწათმფლობელობა საშუალოდ 0,4 დესეტინას უდრიდა, საშუალო შეძლების გლეხთა — 1,4 დეს., ხოლო მდიდრებისა — 4 დესეტინას¹.

ამავე დროს ადგილობრივი მკვიდრი გლეხობისათვის თვით 1917 წ. რევოლუციამდე არც ერთი დესეტინა მიწა არ მიუმატებიათ: პირიქით, — როგორც თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობის წინამძღოლის განკარგულებით 1914 წელს დაბეჭდილ ბროშურაში ვკითხულობთ, — „ყოველი შესაფერი და შეუფერებელი შემთხვევით სარგებლობდნენ, რათა მათთვის, გუბერნიის მკვიდრ მცხოვრებთათვის, წაერთმიათ მიწები, მოსული ელემენტებისათვის მისაცემად, იმ მოტივით, რომ ხაზინა მფლობელია მთელი სახელმწიფო მიწებისა საქართველოში და უფლება აქვს თავისუფლად განაგებდეს თავის მიწებს“².

თუ როგორ თანდათანობით ეცლებოდა მიწა ხელიდან აზერბაიჯანელ გლეხობას, გვიჩვენებს, მაგალითად, ყარაბაღში გლეხური მოსახლეობის 1 სულზე ურწყავი მიწის შემცირების პროცესი:

	1886 წელს	1906 წელს ³
ჯვბრაილის მაზრაში დესეტინობით	1,10	0,66
ჯევანშირის „ „ „	2,89	1,73
ხანგებურის „ „ „	1,40	0,84
შუშის „ „ „	2,00	1,03
ს უ ლ	1,71	1,03

ამგვარად, აზერბაიჯანის დასახლებულ მაზრებში აღებული ოცი წლის განმავლობაში 1 სულზე მიწა 1,71 დესეტინიდან 1,03 დესეტინამდე, ე. ი. 40 პროცენტით შემცირებულა⁴. ს. ზავარიანს და ო. თუმანიანს მოჰყავთ მდიდარი საილუსტრაციო მასალა, საიდანაც აშკარად ჩანს, რომ მიწის დიდი სიმცირე იყო ერევნის გუბერნიის ზოგიერთ ნაწილში⁵, სადაც გლეხობა იძულებული ხდებოდა დაეტოვებია სამშობლო სოფლები და შორეულ ქვეყნებში გადახვეწილიყო⁶.

მცირემიწიანობის ასეთი ვითარება კიდევ უფრო რთულდებოდა მიწადაქსაქსულობით, რაც მეტი თუ ნაკლები ზომით განვითარებული იყო მიწათმფლობე-

¹ МСХОФКЭС, 85.

² Прекращения хазанских отношений в Грузии, Тифлис, 1914, 83. 16.

³ С. Заварян, Экономические условия Карабаха, СПб, 1907, 83. 14—15.

⁴ См. Р. Гусейнов, Очерки революционного движения в Азербайджане, вып. I, Революция 1905—1907 гг., 83. 7—24.

⁵ С. Заваров, Опыт исследования с. х... Эриванской губ., 83. 319—326.

⁶ О. Туманян, Экономическое развитие Армении, ч. I, 1954, Ереван, 83. 204—245.

ლობის თითქმის ყველა ფორმაში, მაგრამ, ცხადია, განსაკუთრებით მტკივნეული იყო გლეხურ მიწათმფლობელობასა და მიწათსარგებლობაში.

ს. მაჩაბელი 1880-იან წლებში, აღნიშნავდა რა გორის მაზრაში სახელმწიფო გლეხთა მიწების მემამულეთა და საერთოდ კერძო მიწებს შორის დაფანტვის სიხშირეს, წერდა: „ასეთი მიწადაქსაქსულობა უარყოფითად მოქმედებს გლეხთა მეურნეობის წარმართვაზე, რამდენადაც იგი (მიწადაქსაქსულობა) გლეხებს მემამულეთა სრულ დამოკიდებულებაში აგდებსო“¹. იმავე ხანებში ე. კონდრატენკო, ეხებოდა რა სიღნაღის მაზრაში (ს. გურჯაანში) მიწადაქსაქსულობას, აღნიშნავდა, რომ გლეხთა უმრავლესობის სანადელო მიწები „შესდგებიან მრავალი პატარ-პატარა ნაკვეთებისაგან, რომლებიც დაფანტულია... ერთმანეთისაგან 12 ვერსამდე მანძილზე დაშორებით. მიწის ამ ნაკვეთიდან მრავალი, განსაკუთრებით საეწიანე და საკარმიდამო, მიკროსკოპული ზომისაა, მაგალითად, 10 ანუ 20 კვ. საე.“².

მიწადაქსაქსულობა სულ უფრო მწვავე ხასიათს ღებულობდა და 1900-იანი წლების მიწურულისათვის მან უკვე კულმინაციურ პუნქტს მიაღწია. ასე მაგალითად, საქართველოს მთელს სოფლებში მეურნეობათა 45,3 % -ს ჰქონდა 5-დან 10-მდე ცალკე ნაკვეთი. ხოლო ხშირი იყო ისეთი მეურნეობა, რომელსაც 30 და მეტი ცალკეული მიწის ნაკვეთი ეჭირა. კერძოდ, დასავლეთ საქართველოში მეურნეობათა რიცხვი, რომელთაც მთელი მიწა ერთ ნაკვეთად ჰქონდა, მეურნეობათა საერთო რაოდენობის მხოლოდ 4,2% -ს შეადგენდა, აღმოსავლეთ საქართველოში 0,2% -ს³.

მიწადაქსაქსულობიდან გამომდინარეობს ცალკე მფლობელის მიწების ერთმანეთისაგან და კერძოდ, სახნავთა კარმიდამოდან დაშორიშორება. ქუთაისის გუბერნიის 1913 წლის აგრონომიული გამოკვლევის მასალების მიხედვით, სოფლებს საკუთარი სახნავი მიწები ხშირად კარმიდამოდან 15 — 18 კილომეტრით დაშორებულ ადგილებში ჰქონდათ. რაც შეეხება იჯარით აღებულ სახნავებს, ისინი კიდევ უფრო შორს იყო. მაგალითად, კულაშელებს მიწები იჯარით ჰქონდათ აღებული სირიაჩქონსა და ქეალონში, ე. ი. 40 ვერსის დაშორებით; ოზურგეთის მაზრის ბასილეთის თემის გლეხებს სახნავი მიწები აღებული ჰქონდათ სუფსისა და ნატანების მახლობლად; ზუგდიდის მაზრის გლეხებს — სოხუმის ოკრუგში, ასე რომ საიჯარო სახნავი მოიჯარის კარმიდამოს ზოგან 60—200 ვერსით იყო დაშორებული⁴.

მიწადაქსაქსულობის ესოდენ მასობრივი ხასიათი, რაშიაც, ცხადია, არამცირედი როლი ითამაშა ბატონყმობის გაუქმების პირობებიდან გამომდინარე მემამულურმა აგრარულმა პოლიტიკამ (ე. წ. ჩამონაპრები და სხვ.), კიდევ უფრო აუძღურებდა წვრილ გლეხობას. მიწადაქსაქსულობა, იწვევდა რა არამწარმოებლური ზედნადები ხარჯების გადიდებას, ამცირებდა ისედაც ჩამორჩენილი გლე-

¹ МИЭБГКЗК, VI, გვ. 162.

² Е. Кондратенко, Статистическое описание дачи Гурджаани, ССОК, VII, 391.

³ ცხადია, სასტიკმა მცირემიწიანობისა და მიწადაქსაქსულობის ვითარებამ წარმოშვა საქართველოს გლეხობაში ქვემოთ მოყვანილი თქმულება: გლეხი გავიდა მინდორში თავისი მიწის დასამუშავებლად; ადგილზე მისულმა ნაბადი მოიხსნა და დაავდო, ზელში თოხი აიღო, მაგრამ... მისი მიწა სადღაც გამქრალა. დაიბნა გლეხი, დაიწყო ძებნა, მთელი დღე იტრიალა და ვერ მიაგნო. მწუხრისას გადასწყვიტა სახლში დაბრუნებულყო. აიღო ნაბადი და ზედაც: აი, მისი მიწა... ნაბადს დაეფარა!

⁴ МСХСФКККЗС, 94.

ჭერი მეურნეობის შემოსავლიანობას, ხელს უწყობდა საერთოდ წვრილგლეხური მეურნეობის შემდგომ დაჩიავებასა და დაუძღვრებას; არსებითად სობრად მიწათმოქმედებაში შრომითი და კაპიტალური დანახარჯების დაბანდების სტიმულს.

აღსანიშნავია, რომ საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებისთანავე, საქართველოს რევკომის 1921 წლის 6 აპრილის დეკრეტით გამოცხადდა რა მიწის ნაციონალიზაცია, ქართველ გლეხობაში სხვათაშორის მაშინვე ძლიერად იჩინა თავი მიწადაქსაქსულობის საწინააღმდეგო მოძრაობამაც.

2. მიწის იჯარა

თავისთავად მიწის იჯარა, როგორც მიწათსარგებლობის ფორმა, როდესაც მიწის მესაკუთრე გარკვეული საზღაურის საფუძველზე მოიჯარეს დროებითი მეურნეობრივი სარგებლობისათვის აძლევს მიწის ნაკვეთს, ძველისძველი მოვლენაა, მაგრამ განსაკუთრებით განვითარდა იგი კაპიტალისტური წარმოების წესის პირობებში.

განვითარებული კაპიტალისტური საადგილმამულო იჯარა გულისხმობს, რომ მოიჯარე (ფერმერი) თავის მეურნეობაში დაქირავებული შრომის ექსპლუატაციას ეწევა; მოიჯარე მიწათმოქმედების პროდუქტებს გასაყიდად აწარმოებს, მისი მეურნეობა საქონლის მწარმოებელია.

მიწათსარგებლობის საიჯარო ფორმა საერთოდ მიწის (ნიადაგის) მტაცებულ ექსპლუატაციას იწვევს. მოიჯარე მით უფრო ნაკლებადაა დაინტერესებული გასწიოს ხარჯები ნიადაგის გაუმჯობესებისათვის, რაც მოკლევადიანია იჯარა. ამდენადვე კაპიტალისტური და ადრინდელი იჯარადობის სისტემა ხელს უწყობს ნიადაგის ეროზიას.

აქ უწინარეს უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენი კვლევის უპირატეს საგანს შეადგენს არა ყოველგვარი საადგილმამულო იჯარა, არამედ გლეხური იჯარა. საქმე იმაშია, რომ როგორც მთელ რუსეთში, ასევე ამიერკავკასიაშიაც 1900-იან წლებში აგრარული საკითხის ცენტრალურ პუნქტს წარმოადგენდა გლეხური მეურნეობა. ამიტომაც ბუნებრივია, რომ როგორც საერთოდ აგრარულ ურთიერთობათა, ისე მისი ცალკეული მომენტების, კერძოდ, საიჯარო ურთიერთობათა შესწავლისას გლეხური მეურნეობა ყოველთვის განსაკუთრებულ ყურადღებას მოითხოვს; საქმე იმაშია, რომ ამიერკავკასიაში, ისევე როგორც თვით რუსეთში, ბატონყმურ ურთიერთობათა ძლიერი გადანაშთების მეოხებით გაბატონებული იყო კაპიტალიზმამდელი იჯარა, ე. წ. სასურსათო იჯარა, ე. ი. გლეხური იჯარა.

გლეხურ მეურნეობაში იჯარა დიდ როლს თამაშობდა. ამასთანავე ამიერკავკასიაში გლეხური იჯარა, როგორც წესი, მიწის სივიწროვისგან გამომდინარეობდა. გლეხის მეურნეობისათვის მიწის საქიროება იმდენად დიდი იყო, რომ იგი იჯარის ნიადაგზე ნამდვილად კაბალურ ურთიერთობათა წარმოშობა-განვითარების ფართო გასაქანს იძლეოდა.

იჯარით აღებულ მიწაზე მომუშავე გლეხი, ჩვეულებრივ, მემამულისადმი შრომაშიგებით დამოკიდებულებაში ვარდებოდა და, ამგვარად, მიწათმფლობელს ძველებური, მებატონური წესით შეეძლო თავისი მეურნეობის უზარუნველყოფა მუშახელით, თვით მე-20 საუკუნეშიაც-კი.

მაგრამ, ცხადია, ეს არ გამორიცხავდა კაპიტალისტური იჯარის არსებობას. როგორც, საერთოდ, საადგილმამულო იჯარაში, ისე, კერძოდ, გლეხურ იჯარაში მე-19 ს. 60-იანი წლებიდან ვითარდება ბურჟუაზიულ ურთიერთობათა ელემენ-

ტები. კაპიტალისტური, ანუ მეწარმეობრივი იჯარა მით უფრო იკიდებდა ფეხს, რაც უფრო ვითარდებოდა სავაჭრო მიწათმოქმედება, მამასადამე, მიმდინარეობდა სოფლის მეურნეობის სპეციალიზაცია, რასაც, ჩვეულებრივად, თან სდევდა ხოლმე გლეხობის დიფერენციაცია, ე. ი. კულაკობის, სოფლის ბურჟუაზიის გამოყოფა. განვითარების გარკვეულ ეტაპზე ამ ელემენტებს არ შეეძლოთ, ანდა ნაკლებად შეეძლოთ მეწარმეობრივი იჯარის გარეშე გაეფართოვებიათ თავიანთი მეურნეობა, გამოეყენებიათ მათ მიერ დავალიანებული ლარები გლეხების შრომა, გაედიდებიათ საქონლის წარმოება და ა. შ. მაინც, უშუალომწარმოებელთა ძირითადი მასებისათვის საადგილმამულო იჯარა მთლიანად კაბალურ ფორმებში მოძრაობდა.

ა. მოკლევადიანი იჯარა. ამიერკავკასიაში ვაბატონებული ადგილი ექირა მიწის წვრილ და მოკლევადიან იჯარას.

მიწას იჯარით იღებდნენ უპირატესად ცალკე მეკომურნი ანდა მცირერიცხოვან ამხანაგთა ჯგუფები. სახნავი მიწის იჯარით ალება მთელი სოფლის მიერ, ყველა, ან თითქმის ყველა, თანასოფელელის მიწათსარგებლობაში მონაწილეობით, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაშიაც იშვიათი შემთხვევა იყო. დასავლეთ საქართველოში მიწას იჯარით მხოლოდ და მხოლოდ ცალკე მეკომურები იღებდნენ. გამონაკლისს შეადგენდა საბალახო ადგილები, იალალები თუ ყიშლალები, რასაც იჯარით იღებდნენ ჩვეულებრივად მეცხოველეობის, უპირატესად მეცხვარეობის, მიმდევარ გლეხთა (თემთა, სოფელთა) ამხანაგობები.

როგორც ცნობილია, კაპიტალისტური წარმოების წესი სოფლის მეურნეობაში თანდათანობით და არათანაბარზომიერად ბატონდება და მას ამ პერიოდში თან სდევს ფეოდალურ და საერთოდ კაპიტალიზმამდელ ურთიერთობათა ძლიერი გადანაშთები. სწორედ ამ მიზეზით უნდა აიხსნას, რომ მეცხვარეობის და საზოგადოდ მეცხოველეობის მეურნეობებში, როდესაც ეს დარგები დამოუკიდებელი წარმოების დარგებს წარმოადგენენ, ადამიანები მეტ-ნაკლებად ერთად აწარმოებენ მიწის ექსპლოატაციას, კერძოდ, იჯარით ალებული მიწის ექსპლოატაციასაც, რაც ასეთ ვითარებაში ექსტენსიურ ხასიათს ატარებს.

მსხვილი იჯარა უფრო გრძელვადიანი ხელშეკრულებით ფორმდებოდა. მსხვილი მოიჯარე, თუ იგი სოფელი, გლეხთა ამხანაგობა ანდა ერთ გუთნეულში გაერთიანებულ მეკომურთა ჯგუფი არ იყო, მიწას თავის მხრივ იჯარით აძლევდა წვრილ გლეხებს, რომელთაც, ცხადია, უფრო მაღალ საიჯარო გადასახდელს უნიშნავდა¹. მაგრამ მემამულეები, ჩვეულებრივ, ცდილობდნენ რა ხელიდან არ გაეშვათ რენტის ნაწილი, უმეტეს შემთხვევაში ახერხებდნენ უშუალომწარმოებელთათვის მიეცათ იჯარით მიწები².

ამასთანავე მემამულე საერთოდ მიწის სიმცირის პირობებში დაინტერესებული იყო იჯარის მოკლე ვადიანობით, რათა შესაძლებლობა ჰქონოდა ყოველთვის აეწია იჯარის ქირა³. მოკლევადიანი, ჩვეულებრივ ერთწლიანი იჯარის დროს მიწათმოქმედს არავითარი გარანტია არ ჰქონდა, რომ მომავალ წელსაც შეინარჩუნებდა მიწას, რადგან, მიუხედავად მსხვილი ლატიფუნდიების არსებობისა, საერთო ჯამში უმიწაწყლო გლეხთა, ე. ი. მოიჯარეთა, მოთხოვნა 1870-იანი წლებიდან მოყოლებული სულ უფრო მეტად აღემატებოდა მიწების, ე. ი. მეიჯარეთ, მიწოდების, არსებულ მასშტაბს. ამის გამო გლეხი, გარდა იჯა-

¹ МИЭБГКЗК, V, 1, 90; VI, 1, 44.

² ТКОСХ, 1885, № 5, 83-344.

³ МИЭБГКЗК, II, 2, 149.

რის მაღალი ქირისა, მემამულეს ხშირად ქრთამსაც აძლევდა, რათა მიწა მისთვის მიეცა დასამუშაველად.

1880-იანი წლების ცნობით, კახეთის ზოგიერთ ადგილას, განსაკუთრებით ქ. თელავის მკვიდროდ დასახლებულ მიდამოებში, მიწისათვის ძლიერი კონკურენციის გამო, მოიჯარის მიერ „დაწესებული იყო“ მოსავლის $\frac{1}{2}$ -ის გადახდის გარდა კიდევ ქრთამის მიცემა. თუ მიწის ერთსა და იმავე ნაკვეთზე რამდენიმე მსურველი გამოჩნდებოდა, მაშინ მიწა ეძლეოდა იმას, ვინც ჩვეულებრივ იჯარის „ტრადიციული“ ქირის გარდა მოუმატებდა კიდევ ზედმეტ ფულს¹. ამ თავისებური „ქრთამის ნორმა“ ერთ დესეტინაზე 1 მანეთამდე უწევდა²; ანდა მოიჯარე გლეხი კისრულობდა ემუშავა მემამულის სასარგებლოდ, შეესრულებია მისი რაიმე დავალება³. ქუთაისის გუბერნიაში (მაგ., ქუთაისისა და რაჭის მაზრებში), გარდა მოსავლის კუთვნილი ნაწილისა, მოიჯარეს მემამულისათვის უნდა მიერთმია საჩუქრები პურის, ღვინის, შინაური ფრინველისა და სხვ. სახით⁴.

ათიოდე წლით უფრო ადრე ა. ფურცელაძე წერდა: „საცოდაობა ბრუნავს ხოლმე ჩვენს ზოგიერთა სოფლებში, მეტადრე სადაც წვრილი მეზატონეები ცხოვრობენ. ბევრგან გლეხი იღებს მამულს სანახევროდ და ამაშია ცი ქრთამს აძლევს მემამულეს. მე თვითონ მინახავს, რომ გარდა იმისა, რომ სანახევროდ აეღოთ გლეხებს მამული, კიდევ დღიურზედ ხუთი მანეთი ქრთამი ვაეღოთ ოღონდ მოგვახსენიენ მამულიო“⁵.

ცხადია, ასეთი დამოკიდებულება წვრილ მეიჯარესა და მემამულეს შორის უფრო გამწვავდებოდა 1900-იანი წლებისათვის, რამდენადაც მიწის სიმცირის გამო სულ იზრდებოდა მეტოქეობა გლეხობას შორის. ოზურგეთის მაზრაში დადგინდა ჩვეულება, რის თანახმადაც გლეხს, რომელიც მიწის იჯარით ალღისათვის მემამულესთან გამოცხადდებოდა, აუცილებლად უნდა მიერთმია ძღვენი ფულის ანუ ქათმის, გოქისა თუ სხვა წვრილი საკლავის სახით. ასეთი საჩუქრები თავდაპირველად მიჰქონდათ ყამირისათვის, ხოლო მერე პრაქტიკაში დამკვიდრდა სხვა მიწების მიმართაც⁶. ამასთანავე, ზოგან ერთი გვარის მემამულეთა ოჯახებს მიწა გაუყოფელი ჰქონდათ, რის გამოც „ხშირად გლეხი იჯარით ალღისათვის მიწას იჯარისათვის... ოცსა და ორმოცსა და ზოგან ასსა და ორასს მონაწილეს საერთო მამული აქვთ და თუ გლეხი მარტო ერთს შეეკრა პირობით და ფულიც ჩააბარა, მეორეები არ მოისურვებენ, ვიდრე ჭეროვანის ძღვენის მართმევით მათაც არ დაამწყალობებსო“ — წერდა ივ. მახაბელი⁷.

ამგვარად, მოკლევადიანი წვრილი იჯარის პრაქტიკა, გარდა იმისა, რომ საერთოდ უარყოფით გავლენას ახდენდა მიწათმოქმედების კულტურაზე, ზედმეტ შანსებს უქმნიდა მიწათმფლობელს საადგილმამულო რენტის გაზრდისა და მოიჯარეთა, ე. ი. სავსებით უმიწაფულო ან წვრილი გლეხობის თავის პირად დამოკიდებულებაში მოქცევისათვის.

¹ МИЭБГКЗК, V, 1, 88—89.

² СМЭБГКЗК, II, 405.

³ МИЭБГКЗК, V, 1, 229.

⁴ МИЭБГКЗК, I, 1, 172; V, 11, 145; МИЭБГКЗК, I, 237—238; I, 49.

⁵ „გუთნის დედა“, 1873, № 14.

⁶ Аграрный вопрос в Грузии, КСХ, 1905, № 574.

⁷ გაზ. „დროება“, 1883, № 254.

მიახლოებითი გამოანგარიშებით წერილი და მოკლევადიანი იჯარით აღებული მიწა ამიერკავკასიაში საერთოდ იჯარით აღებული დასამუშავებელი მიწის სულ მცირე 90 — 95 პროცენტს შეადგენდა. მაგრამ ეს პროცენტის მნიშვნელობა უფრო დაბალიც რომ იყოს, იგი მაინც მაჩვენებელი იქნებოდა ჩვენი გლეხური მეურნეობის, რუსეთის გლეხურ მეურნეობასთან შედარებით (სადაც შესაბამისი პროცენტი 50 — 70-ს არ აღემატებოდა), მძიმე მდგომარეობისა, თუნდაც მხოლოდ იმ გარემოების მეოხებით, რომ ამიერკავკასიის სოფლის ეკონომიკაში მემცენარეობის დარგთა შორის უმნიშვნელოვანეს როლს თამაშობდა მრავალწლიანი ნარგავების კულტურა. ამ კულტურის მოსახლეობის გამრავლების შესაბამისად შემდგომი განვითარება-გავრცელება, მიუხედავად ინტენსიურობისა და შემოსავლიანობისა, რასაკვირველია, ძალზე იზღუდებოდა მოკლევადიანი იჯარით, რაც მემამულისათვის, როგორც დავინახეთ, უფრო სარფიანი იყო.

მოკლევადიანი იჯარა ჩვეულებრივ წერილობით არ ფორმდებოდა. სამაგიეროდ გრძელვადიანი იჯარისათვის ასეთი ფორმლობა აუცილებელი იყო, რაც, თავისთავად ცხადია, აძნელებდა (ხელშეკრულების დაწერა, მოწმეების შოვნა, ხელისუფლების მხრივ შემოწმება და სხვ.) გლეხობისათვის მიწის გრძელი ვადით აღებას. მოკლევადიანი საიჯარო გარიგება გრძელდებოდა 1—3 წლის განმავლობაში, ხოლო გრძელვადიანი 4 — 30 წელსა და უფრო მეტ ხანსაც, მაგრამ ყველაზე უფრო გავრცელებული გრძელვადიანი საიჯარო ხელშეკრულება ამიერკავკასიის სხვადასხვა რაიონში 7 — 12 წლით განისაზღვრებოდა¹.

ბ. გრძელვადიანი იჯარა. საქართველოში ცნობილია თავისებური საიჯარო დამოკიდებულება — სანაშენო იჯარა, რომელიც აქ აღმოცენებულია მრავალწლიან ნარგავთა მეურნეობის სპეციფიკურობის საფუძველზე.

საქართველოში, — მრავალწლიან ნარგავთა კლასიკურ ქვეყანაში, — ბუნებრივია, რომ სანაშენო იჯარა აღრიდანვე უნდა ყოფილიყო ჩამოყალიბებული. მართლაც, ძველ ქართულ იურიდიულ საბუთებში შემონახული ტერმინი „მიწის აღება საშენებლად“, აკად. ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, ჩვეულებრივად, ვენახის გაშენების მიზნით იჯარით აღებული მიწისათვის დადებულ ხელშეკრულებას ნიშნავდა².

სანაშენო იჯარა უვადო იყო: ვენახი, ადათის მიხედვით, მემკვიდრეობით რჩებოდა მონაშენე-მოიჯარეს, რომელსაც ამიერიდან თავისი თავი ნაკეთის ნახევრის პატრონადაც მიაჩნდა. პირველი ხელშეკრულებით დადგენილი პერიოდის შემდეგ საიჯარო დამოკიდებულების დარღვევა მემამულეს სურვილისამებრ შეეძლო, ოღონდ ვენახის ნახევარი მოიჯარისათვის უნდა მიეცა. ამ დროიდან მონაშენე მის მიერ მემამულის მიწაზე გაშენებული ვენახის ნახევრის ნაშენილი მებატრონე ხდებოდა და ამ სახით სანაშენო იჯარის დამოკიდებულებაც უქმდებოდა.

სანაშენო იჯარის პირველი პერიოდი, ე. ი. საკუთრად ვენახის გაშენების პერიოდი, წერილობითი ხელშეკრულებით განისაზღვრებოდა, მერმე კი მონაშენე არსებითად ჩვეულებრივი მენახევრე-მესაკუთრე იყო და თუ მემამულე ამიერიდანაც ვენახის მის კუთვნილ ნახევარს „მოიჯარეს“ უტოვებდა, ამით

¹ МИЭБГКЗК, I, 34, 235; II, 335; IV, I, 78; V, I, 426; V, II, 200; VI, I, 43—44; VI, II, 122—123, 386; VII, 475.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, გვ. 439.

სინამდვილეში უკანასკნელს ხდიდა თავის წინაშე შრომამიგების საფუძველზე დამოკიდებულ გლეხად, რომელსაც თითქმის სავსებით მუქთად უნდა დაემუშავებია ვენახის ის ნაწილიც, რომლის მთელი მოსავალი მემამულისა იყო. აქედან გასაგებია, თუ რატომ მხოლოდ მემამულეს ჰქონდა უფლება ამ ფორმის საიჯარო დამოკიდებულების შეწყვეტისა, მაშინ როდესაც ყველა სხვა ფორმის იჯარის დროს ორივე მხარე თანაბრად სარგებლობდა ამ უფლებით.

აქ გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ მევენახეობის როგორც საერთოდ ძვირფასი კულტურის და განსაკუთრებით მაღალხარისხოვანი მევენახეობის არეალი თვით ბუნებრივი პირობებით იყო განსაზღვრული და, ცხადია, ასეთი მიწების მესაკუთრეთა მონოპოლიური მდგომარეობა უფრო რელიეფურად ვლინდებოდა საერთოდ საიჯარო ურთიერთობაში. როგორც ცნობილია, „ვენახი, რომელიც სრულიად განსაკუთრებული თვისების ღვინოს აწარმოებს, ღვინოს, რომელიც მხოლოდ შედარებით მცირე რაოდენობით შეიძლება წარმოებულ იქნას, მონოპოლიურ ფასს იძლევა. ამ მონოპოლიური ფასის მეოხებით, რომლის გარდამეტიც პროდუქტის ღირებულებაზე მხოლოდ და მხოლოდ წარჩინებულ ღვინის მსმელთა სიმდიდრით და გემოვნებით განისაზღვრება, ღვინის მწარმოებელს შეეძლო მნიშვნელოვანი დამატებითი მოგების რეალიზაცია მოეხდინა. ეს დამატებითი მოგება, რაც აქ მონოპოლიური ფასიდან გამომდინარეობს, მიწის რენტად იქცევა და ამ სახით მიწის მესაკუთრეს ხვდება მისივე იმ ტიტულის გამო, რომელიც მას დედამიწის ამ განსაკუთრებული თვისებით დაჯილდოებულ ნაკვეთზე აქვს¹.

მიწის იჯარის თავისებური ფორმა შეიქმნა საქართველოში აგრეთვე ხიზნობის სახით.

ჩვენ აქ, ცხადია, არ ვეხებით საერთოდ ხიზნობას, როგორც გლეხობის გარკვეულ კატეგორიას. ამ შემთხვევაში ჩვენი მსჯელობის საგანია ხიზნობა მხოლოდ როგორც მიწის იჯარის თავისებური ფორმა. ხიზნობაზე საკმაოდ მდიდარი ლიტერატურა არსებობს.

ხიზანი (მინდობილი — დას. საქართველოში) პირადად თავისუფალი მიწის მუშაა. ხიზნობა საქართველოში ადრიდანვეა ცნობილი. თავდაპირველი მნიშვნელობით ხიზანი დროებით, ომიანობის, გადამდებ სნეულებათა და სხვ. მიზეზით გახიზნულს თუ შეხიზნულს და, ამგვარად, იქნებ, მოკლევადიან მეიჯარესაც ეწოდებოდა, რომელიც ომიანობის დამთავრების შემდეგ თავის ფუძეს უბრუნდებოდა.

ხიზნობა სადგილმამულო ურთიერთობათა თავისებური ფორმა იყო და საიჯარო დამოკიდებულებაში გამოიხატებოდა. ხიზანი ჩვეულებრივ ისეთი მოიჯარე იყო, რომელიც იჯდა (ესახლა) იჯარით აღებულ მიწაზე და რომელსაც იჯარითვე ჰქონდა აღებული სხვადასხვაგვარი სახმარი მიწა. საცხოვრებელ სახლსა და სამეურნეო ნაგებობებს თვით ხიზანი აშენებდა; თუმცა იყო შემთხვევები, როდესაც მემამულე ხიზანს აძლევდა ასე თუ ისე მოწყობილ კარმიდამოს². ხიზანს, ტრადიციით, უფლება ჰქონდა ესარგებლა მემამულის ტყით, საბალახოთი, სათიბით, სარწყავი წყლით.

¹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტომი III, ნაწ. II, გვ. 295—296.

² ACRAR, XII, გვ. 213—220.

ხიზანი-მოიჯარე მიწის უვადო სარგებლობაში ღებულობდა, მაგრამ, ცხადია, ეს არ იყო მემკვიდრეობითი და არც უვადო იჯარა¹. უფრო სწორი ექნება თუ ვიტყვით, რომ ეს იყო უვადო-მემკვიდრეობითი იჯარა, უვადო, რამდენადაც ხელშეკრულებაში არ იყო გათვალისწინებული, თუ რამდენ ხანს გაგრძელდებოდა საიჯარო (ხიზნური) ურთიერთობა, და მემკვიდრეობითი, რამდენადაც, ჩვეულებრივად, ხიზანი-მამის საადგილმამულო უფლება-ვალდებულება გადადიოდა შვილზე.

რეფორმამდელ პერიოდში ხიზანსა და მემამულეს შორის ყოველგვარადაც, რაც საერთოდ არცთუ ისე ხშირი იყო, ადათობრივი სამართლის მიხედვით წყდებოდა. მაგრამ ბატონყმობის გაუქმების დროიდან იჯარის ქირის სწრაფმა ზრდამ ააფორიავა მათ შორის აქამდე არსებული „პატრიარქალური და უწყინარი“ დამოკიდებულება, და მით უფრო — როგორც-კი დაისვა საკითხი, თუ საბოლოოდ ვის უნდა დარჩენოდა ხიზანთა სარგებლობაში მყოფი მიწები².

რეფორმის მერმე ხიზნებსა და მემამულეთა შორის დამოკიდებულება სულ უფრო მწვავედებოდა. ამ საკითხმა, 1870—1880-იანი წლებიდან მოყოლებული, ფართო საზოგადოებრიობა ჩაითრია, იგი შეიქნა პრესის, პუბლიცისტიკისა და 1890 — 1900 წლებში კი მწვავე პარტიულ-პოლიტიკური დისკუსიების საგანი³.

1870-იანი წლებიდან მოყოლებული ხიზნური ურთიერთობის თანდათან გამწვავების საიდუმლოება მარტივად აიხსნება. ბატონყმობის გაუქმების დროიდან მცირემიწიანი ან სავსებით უმიწო გლეხობის უდიდეს ნაწილს, მრეწველობისა და, მაშასადამე, საქალაქო ცხოვრების განუვითარებლობის პირობებში, სხვა გზა არ ჰქონდა, თუ არა იჯარით აღებული მიწის დამუშავება. რაც უფრო იზრდებოდა მოთხოვნილება საიჯარო მიწაზე, ცხადია, მით უფრო იზრდებოდა ღალაც. თუ მემამულეები წინათ მიწებს სამეთაულოდაც აძლევდნენ, ახლა უკვე გლეხობა მზად იყო სამეთხედოდ, სამესამედოდ და მალე სანახევროდაც დამუშავებია იგივე მიწა.

ასეთ პირობებში, როდესაც მიწის იჯარის ქირა ყოველწლიურად იზრდებოდა, ცხადია, მემამულისათვის ხიზნობა, ე. ი. უვადო-მემკვიდრეობითი იჯარა არახელსაყრელი იყო, რადგან ხიზანისათვის მემამულეს არ შეეძლო კონიტენტურისამებრ გაედიდებია იჯარის ფასი. ამავე დროს, რუსეთის კანონები არ სცნობდა მიწის უვადო იჯარის ინსტიტუტს. მემამულეებმა ხალისით მიმართეს ამ კანონს და სასამართლოს წესით დაიწყეს თავიანთი მამულებიდან ხიზანთა გაძევება⁴. ხიზნებმა ამაში, ცხადია, დაინახეს საუკუნეებრივად განმტკიცებული ტრადიციის უარყოფა, მათი სასიცოცხლო ინტერესებისა და უფლებების აბუჩად აგდება.

მეფის ხელისუფლებამ ხიზნობის ინსტიტუტის შესახებ ასე თუ ისე სრული დადგენილება პირველად მხოლოდ 1891 წელს გამოსცა. 3 იენისის დებულებით ხიზნები, მართალია, მოიჯარადრეებად არიან გამოცხადებულნი, მაგრამ განსაკუთრებული, თავისებური, ტიპის მოიჯარეებად, რომლებიც მემკვიდრეობით სარგებლობენ აღებული მიწებით.

¹ СМЭБГКЗК, II, 411.

² П. Гугушвили, Сельское хозяйство и аграрные отношения, 1955, т. IV, 88, 15.

³ აღ. წუ ლ უ კ ი ძ ე, თხზულებანი, 1943, თბ., გვ. 116—117; Г. Туманов, Земельные вопросы и преступность на Кавказе, СПб, 1901, გვ. 68—111.

⁴ საქ. სსრ ცსია, ფონდი 13, აღწ. 7, საქმე 2540, ფ. 52—54.

1897 წ. 18 ოქტომბრის უმართებულესი სენატის განმარტებით, „ხიზნობას, როგორც მიწათმფლობელობის გარკვეულ ფორმას, არასოდეს არ მოსდევდა პირადი დამოკიდებულებითი ურთიერთობა მემამულესა და ხიზანს შორის“¹ არის გამოც, სენატის აზრით, დაუშვებელი იყო ხიზანთა ჩარიცხვა ყოფილი ყმა-გლეხობის ან „დროებით-ვალდებული“ გლეხობის კატეგორიაში¹.

1891 წლის დებულებით, ხიზნებს შერჩათ მათ სარგებლობაში აქამდე მყოფი მიწები და ის ვალდებულებებიც, რომლებიც მიწით სარგებლობისათვის ადა-თობრივი სამართლით (ტრადიციით) ეკისრებოდათ. სწორედ ეს უკანასკნელი მომენტი იწვევდა დიდ გაუგებრობას, რის გამოც სენატი იძულებული შეიქნა საჭიროდ ეცნო (1. X. 1901), რომ ყოველ ცალკე შემთხვევაში დამოუკი-დებელი გამოკვლევა ეწარმოებიათ, რათა დაედგინათ „მოცემული მამულისა-თვის ჩვეულებრივი ნორმა“. ხიზნის ვალდებულებათა ამ განმარტე-ბამ, ცხადია, უკვე საშუალება მისცა მემამულეებს ხიზნებისათვის თვითნებუ-რად განესაზღვრათ „ჩვეულებრივი“ ვალდებულებანი.

მემამულეები დიდად უკმაყოფილო იყვნენ 1891 წ. დებულებით. მათ ახა-ლი, 1900 წლის 5 მაისის კანონით მიაღწიეს თავიანთი ინტერესების უკეთ უზ-რუნველყოფას. 1891 წ. დებულებით ხიზანი, რომელსაც მემამულე თვითნებუ-რად აყრიდა, ორმაგ საზღაურს ღებულობდა საიჯარო მიწაზე მის მიერ აშენე-ბულ ნაგებობათა და საერთოდ წარმოებულ გაუმჯობესებათათვის. 1900 წლის კანონით კი მის მიერ აყრილ ხიზანს მემამულე სამეურნეო საჭიროებისათვის აშენებულ ნაგებობათა მხოლოდ „ნამდვილ ღირებულებას“ უხდიდა, ხოლო და-ნარჩენი გაუმჯობესებანი (სარწყავი არხის გაყვანა, ვენახის გაშენება და სხვ.) მემამულეს საეხებით უნაკვალაგებოდ რჩებოდა. ხიზანთა მდგომარეობა ამ კანონმა, ცხადია, გააუარესა და მემამულეებისადმი მათი დამოკიდებულება დი-დად გაამწვავა.

გ. იჯარის ფორმები და ქირა. იჯარის ქირა, გარდა მიწის რენტისა, რაც მის ძირითად ნაწილს შეადგენს, შეიცავს მიწათმოქმედებაში დაბანდებული კაპიტა-ლის სარგებელს და სოფლისმეურნეობრივი მუშების ხელფასის ნაწილსაც. „მი-წის რენტა თავის გამოსახულებას პოულობს განსაზღვრულ ფულად თანხაში, რომელსაც მიწის მესაკუთრე ყოველწლიურად იღებს მიწის ნაკვეთის იჯარით გაცემიდან“². პრაქტიკულად მიწის რენტად გვევლინება ყველაფერი, რასაც მოიჯარე (ფერმერი) მიწის მესაკუთრეს უხდის იჯარის ქირის სახით.

იჯარის ქირა, რასაც მიწის მესაკუთრე ღებულობს, ისევე როგორც რენტა, გამომდინარეობს მონოპოლიიდან, რაც მიწის მფლობელს აქვს, როგორც მოცე-მული ნაკვეთის მესაკუთრეს, და რაც მას შესაძლებლობას აძლევს „აილოს ხარ-კი და კონტრიბუცია დააკისროს სხვებს“. ეს ხარკი, იჯარის ქირა, რენტისა და კაპიტალიზაციამნილი შემოსავლის მსგავსად, მიწის ფასსაც განსაზღვრავს, რამდენადაც „...მიწის ფასი სხვა არა არის რა თუ არა კაპიტალიზაციამნილი რენტა“³. სწორედ ამიტომ იყო, როგორც ქვემოთ დავინახეთ, რომ იჯარის ფასის ზრდასთან ერთად, ადრე თუ გვიან, მატულობდა მიწის ფასი და ამასთანავე „ორი ტყავის აძრობის“ ინტერესი მემამულეებს მოკლევადიანი იჯარის სარფი-ანობას კარნახობდა.

¹ საქ. სსრ ცსია, ფონდი 13, აღწ. 7, საქმე 2679, ფ. 162—163.

² კ. მარქსი, კაპიტალი, ტომი III, ნაწ. II, გვ. 152.

³ იქვე, გვ. 195.

ჩვეულებრივ, იჯარის ქირის გადახდის ფორმა რენტის ფორმის შესაბამისად ვითარდება და, ამდენად, რენტის ნატურალურ ფორმებს იჯარის ანალოგიური ფორმები შეესაბამება. განვითარების უფრო მაღალ საფეხურზე მათ სცვლის ფულადი ფორმა და ამის მიხედვით ფეოდალსა და ყმა-გლეხს შორის ნატურალური ურთიერთობა თანდათანობით მემამულესა და მოიჯარე გლეხს შორის ფულადი ურთიერთობის ხასიათს ღებულობს. ეს პროცესი საბოლოო ანგარიშით გულისხმობს როგორც გლეხობის ექსპროპრიაციასა და მათს ადგილას კაპიტალისტურ (მეწარმეობრივ) მოიჯარეთა კლასის წარმოშობას, ამასთანავე, ერთი მხრით, მესაკუთრე გლეხთა და, მეორე მხრით, სავსებით გაბოგანოებულ (უმიწაწყლო) გლეხთა სახით სოფლის მოჯამაგირეთა კლასის წარმოშობასაც.

ამიერკავკასიაში, ამ მხრივ, განვითარება უპირატესად ორი უკანასკნელი გზით მიდიოდა. ამასთანავე, მესაკუთრე გლეხობას, საბოლოოდ მათგან გამოყოფილ მხოლოდ მცირეოდენ შეძლებულ ნაწილს, უვითარდება მიდრეკილება სავსებით უმიწაწყლოდ დარჩენილ ანდა მცირემიწიან გლეხთა დაქირავებული შრომის ექსპლოატაციისაკენ, სწორედ ისევე, როგორც ბატონყმურ ურთიერთობათა წიაღში შეძლებულ ყმა-გლეხებს, თავის მხრივ, თვითონვე ჰყავდათ ყმები.

ამ გზით შეძლებული მესაკუთრე გლეხობისაგან ვითარდება კულაკობა, სოფლის ბურჟუაზია, რომელსაც გვერდს უმშვეენებენ აგრეთვე ქალაქელი „მეზ-ჩანები“, ვაჭრები, მევანშეები, სახელმწიფო მოხელეები, რომელთაც სოფლებში მიწები შეიძინეს და რომლებიც აქ, გახდნენ რა მიწათმფლობელები, ეწვევიან სოფლის მოჯამაგირეთა კლასის, სოფლის პროლეტარიატის, ე. ი. დაქირავებული შრომის, ექსპლოატაციას.

ამიერკავკასიაში მე-19 ს. მიწის იჯარის ქირა უმთავრესად ნატურალური ფორმისა იყო: 1. მოიჯარე საიჯარო გადასახდელს მიწის მოსავლის ნაწილის სახით ისტუმრებდა, ეს იყო ღალა, პროდუქტადი რენტა; 2. ანდა მოიჯარე გლეხი კისრულობდა იჯარის ქირა მემამულის მეურნეობაში მუშაობით აენახლაურება, ეს იყო შრომამიგებითი რენტა, როგორც გადანაშთი საბატონო ბეგარისა. 3. რეფორმის მერმინდელ პერიოდში ნელ-ნელა ვრცელდება სახნავი მიწისათვის იჯარის ქირის ფულით გადახდა, ეს იყო ფულადი რენტა. გვხვდება აგრეთვე ე. წ. კომბინირებული ფორმა იჯარის ქირისა, როდესაც მემამულე იჯარით გაციე-მული მიწისათვის რენტის სხვადასხვა ნაწილს ღებულობს პროდუქტის, შრო-მამიგების თუ ფულის სახით.

1. გლეხსა და მემამულეს შორის საიჯარო დამოკიდებულებაში მიწის იჯარის ქირის პროდუქტის სახით გადახდა გაბატონებულ ფორმას წარმოადგენდა მთელს ამიერკავკასიაში თვით საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე¹. პროდუქტადი რენტა (ღალა და კულუხი) ორგვარი იყო. მოიჯარე მიწათმფლობელს უხდიდა: ა. გარკვეულ ნაწილს მოსავლისა და ბ. მოსავლისაგან დამოუკიდებლად პროდუქტის წინასწარ განსაზღვრულ რაოდენობას.

ქუთაისის გუბერნიაში 1880 — 1900-იან წწ. მოიჯარე მიწის მოსავლის $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{5}$, $\frac{1}{3}$ იხდიდა², ხოლო ზოგან კიდევ $\frac{1}{5}$ და $\frac{1}{6}$, რაც წინათ, განსაკუთრებით რეფორმამდელ პერიოდში, ჩვეულებრივი, ხოლო 1880-იანი წლებიდან

¹ Экон. вестник Закавказья, 1928, № 11, 88. 37.

² МИЭБГКЗК, I, 175—176, 235, 246—247, 747; II, I, 49, 57—60; II, II, 281; V, II, 198, 201; КСХ, 1905, № 574, 88. 165—167.

სულ უფრო იშვიათი იყო¹. აქ მარცვლეულის მეურნეობაში გაბატონებული სიმინდის ყანიდან გლეხობა მემამულეებს უხდიდა $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ -მდე, იმისდა მიხედვით, თუ როგორი იყო მიწა. საუკეთესო მიწას მოიჯარე ჩვეულებრივად სანახევროდ ამუშავებდა. გარდა ზოგიერთი გამონაკლისისა, მოიჯარე ღალას მოსავლის ნაწილის სახით იხდიდა. მაგრამ 1890-იანი წლებიდან აქაც სიხალე შემოიჭრა. მაგალითად, ოზურგეთის მაზრაში ზოგან წინააღმდეგობა (მოსავლისაგან დამოუკიდებლად) ისაზღვრებოდა ღალას რაოდენობა. იყო შემთხვევები, როდესაც ერთი ქცევა მიწა გაიცემოდა 12 — 25 ფუთ სიმინდზე სალალოდ, იმისდა მიხედვით, თუ სად როგორი იყო ნიადაგის ნაყოფიერება. თუ უხვმოსავლიან წლებში გლეხი ახერხებდა გაწეული შრომის ერთგვარი საზღაურის მიღებას, სამაგიეროდ მოუსავლობის შემთხვევაში, რაც უფრო ხშირი იყო, მოიჯარე „მთლად ხელცარიელი რჩება და ხშირად თავისას ადებს ზედ. 1902 წელს ხშირი იყო ისეთი მაგალითები, როდესაც გლეხებს თავის სახლიდან მიჰქონდათ მოსავალი დამოუკიდებლად გაუმაძღარ მემამულეებს“².

თბილისის გუბერნიაში იჯარის ქირა მოსავლის $\frac{1}{6}$ -დან $\frac{1}{2}$ -მდე აღწევდა³. 1880-იანი წლებიდან მიწის სამეოთხედოდ გაცემას თანდათან ავიწროებდა სანახევროდ გაცემა⁴, რაც 1900-იან წლებში უკვე საესებით ჩვეულებრივი შეიქნა. აქ გავრცელებული იყო აგრეთვე წინასწარ განსაზღვრული გადასახდელის პრაქტიკაც. თბილისის, გორის, დუშეთის, სიღნაღის და სხვ. მაზრებში 1 დესეტინა (2,5 ქცევა) მიწისათვის 1880-იან წლებში ეს ქირა 2-დან 6 კოდამდე აღწევდა⁵. ამასთანავე კოდი სხვადასხვა მაზრაში სხვადასხვანაირი იყო და 2,5 ფუთიდან 4 ფუთამდე აღიოდა⁶.

განჯისა და ბაქოს გუბერნიაში საიჯარო გადასახდელი მოსავლის $\frac{1}{10}$ -დან $\frac{1}{4}$ -მდე აღწევდა. კერძოდ, განჯის, შუშის, ნუხის, ჯეჯანშირის მაზრებში 1880-იან წლებში ზოგან მიწა მოსავლის $\frac{1}{5}$ და $\frac{1}{20}$ ნაწილისთვისაც იყო გაცემული⁷. არეშის მაზრაში ხორბლისა და ბრინჯის ყანიდან მოიჯარე, როგორც წესი, $\frac{1}{10}$ -ს იხდიდა⁸. მაგრამ 1900-იან წლებში ახერხაიჯანშიაც იჯარის ქირამ მნიშვნელოვნად იმატა და მრავალ ადგილას მოსავლის $\frac{1}{3}$ -მდე ავიდა⁹.

ერევნის მაზრაში იჯარის ქირა ბარში შეადგენდა მოსავლის $\frac{1}{2}$, $\frac{19}{30}$ -ს, მთაგორიან რაიონებში $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{6}$ -ს, გუმბრის მაზრაში უმთავრესად — $\frac{1}{6}$ -ს, ნახჭევანში — $\frac{7}{30}$, $\frac{4}{30}$ -ს, ახალბაიაზეთში $\frac{1}{2}$ -ს, სურმალოსა და ეჩმიადინში — $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{10}$ -ს¹⁰.

¹ საქ. სსრ ცნია, ფონდი 13, აღწ. 7, საქმე 156; იხ. აგრეთვე იქვე, საქმე 2540, ფურც. 50—60.

² „გლეხთა მოძრაობა გურიაში“, რსდმპ კავკასიის კავშირის კომიტეტის გამოცემა, 1904, გვ. 5—6; ფ. მახარაძე, 1905 წელი ამიერკავკასიაში, 1926, ტფ., გვ. 28—32.

³ МИЭБГКЗК, V, II, 48, 52; VI, I, 198, 220; СМЭБГКЗК, II, 403—408.

⁴ ТКОСХ, 1885, 5, გვ. 346.

⁵ იქვე, IV, II, 265, V, I, 89, 434; V, II, 52; VI, I, 198; VIII, 475.

⁶ КК на 1883 г., отл. I, 168—170.

⁷ МИЭБГКЗК, IV, I, 295, 302, 307; VI, I, 38—43; VII, 75, 84.

⁸ იქვე, 156, 164, 167.

⁹ В. Рштуни, Из истории аграрной политики царизма в Грузии, Азербайджане и Армении (сб. архивных материалов), 1954, Ереван.

¹⁰ МИЭБГКЗК, III, I, 34—99, 307, 314—318, 557, 662—663.

საერთოდ საიჯარო გადასახდელი ყველაზე მაღალი იყო ერევნისა და განსაკუთრებით, ქუთაისის გუბერნიებში.

ნატურალური იჯარის პირობებში, როგორც წესი, მიწათმოქმედების მთელი სამუშაოები თვით მოიჯარეს საკუთარი ინვენტარით და საშუალებებით უნდა შეესრულებია. მხოლოდ იშვიათად თესლი ორსავე მხარეს, მოიჯარესა და მემამულეს, უნდა ეკისრა. ჩვეულებრივ-ი თესლიც მოიჯარისა იყო, რომელსაც აგრეთვე ევალებოდა მოსავლის კუთვნილი ნაწილი (ღალა) მემამულისათვის ბედელში ჩაებარება (მიეტანა), მაგრამ მემამულეს შეეძლო მოეთხოვა და სხვაგანაც, რელიზაციის ადგილზე, მიეტანიებია მოიჯარე გლეხისათვის ღალა. მაგალითად, გორის მაზრაში, როგორც ფ. გოგიჩაიშვილი წერს, „თუ მემამულემ მოსთხოვა, გლეხმა უნდა წაუღოს მას ღალა თავისი ხარტრით, უსასყიდლოდ, 60 ვერსის მანძილზე“¹.

2. მიწის იჯარის ქირის შრომითი საზღაური — შრომამოგებითი რენტა — გლეხის შრომავალდებულებას მრავალმხრივ ხასიათს აძლევდა. მოიჯარეს უნდა ემუშავა მემამულისათვის, რომელსაც საკუთარი მეურნეობა ჰქონდა, მაგრამ მიწათმოქმედების ინვენტარი და წარმოების დანახარჯებისათვის საჭირო ფული არ გააჩნდა. ამგვარად, შრომამოგებითი რენტის პირობებში გლეხს მიწათმფლობელისათვის უნდა შეესრულებია სოფლის მეურნეობის თითქმის ყოველგვარი სამუშაო. მემამულეს შეეძლო მუშაობის ისეთი დრო დაენიშნა ასეთი კაბალური მოიჯარისათვის, როდესაც უკანასკნელს დაუმუშავებლობით საკუთარი ყანა უფუქდებოდა; ამასთანავე, არაიშვიათად მემამულე (ყოფილი მებატონე) მოიჯარეს (ძალიან ხშირად ყოფილ ყმას) ისეთ სამუშაოებს აკისრებდა, რაც მხოლოდ პირადი, ბატონყმური, დამოკიდებულების დროს ევალებოდა გლეხს².

გასაგებია, რომ ასეთ უხერხულობათა გამო, გლეხი ყოველ მხრივ ცდილობდა საიჯარო საზღაური შრომამოგების ნაცვლად მოსავლის ნაწილით ანდა პროდუქტის, ან ფულის წინასწარ განსაზღვრული რაოდენობით გადაეხადა. მაგრამ რამდენადაც შრომავალდებულ გლეხთა ყოლა საჭირო იყო, ხოლო ზოგან აუცილებელიც მემამულისათვის, რომელიც დამოუკიდებელ მეურნეობას მისდევდა, უკანასკნელი, ცხადია, სხვა პირობით მიწას, ყოველ შემთხვევაში საიჯაროდ გასაცემი მთელი ფონდის ნაწილს, არ გასცემდა და ამგვარად გლეხს აიძულებდა ეკისრა საიჯარო გადასახდელის შრომით ანაზღაურება. მაგალითად, თბილისის გუბერნიის „მემამულეები ახერხებენ რამდენადმე მნიშვნელოვან მეურნეობას გაუძღვენ მხოლოდ იმის მეოხებით, რომ მიწის იჯარით გაცემით გლეხებს ავალდებულებენ იმუშაონ მათთვის“³.

კიდევ მეტი. ზოგან მემამულე, სარგებლობდა რა გლეხების გამოუვალ მდგომარეობით, აიძულებდა უკანასკნელთ უფრო მეტი დღეების განმავლობაში ემუშავათ მის მეურნეობაში, ვიდრე საიჯარო პირობით იყვნენ ვალდებულნი⁴. მაგალითად, ცნობილი მემამულე თავ. მუხრან-ბატონი (დუშეთის მაზრაში) მოხერხებულად სარგებლობდა ხსენებული გარემოებით. მას „შეუძლია გაძლიერებულ და სასწრაფო სამუშაოთა პერიოდებში გაადიდოს ან შეამციროს შრომავალდებულება (გლეხთა სამუშაოზე გაყვანა), იმისდა მიხედვით, თუ როგორი

¹ ფურ. „მოამბე“, 1904, № 1, შინაური მიმოხილვა, გვ. 78—79.

² საქ. სსრ ცსიპ, ფონდი 13, საქმე 126, ფ. 54—61.

³ ТКОСХ, 1885, № 5, стр. 344.

⁴ МИЭБГКЭК, IV, 1, 295.

იქნება მისი მეურნეობის მოთხოვნილება“¹. ასე მაგალითად მკის პერიოდში როდესაც მეპატრონისათვის განსაკუთრებით ძვირფასია მუშახელი, „მას მიანი-
ნია, რომ აქვს უფლება მოითხოვოს შრომავალდებულთა იმდენი სამუშაო, დღე-ღამე
რამდენსაც თვითონ დაინახავს საჭიროდ“².

ზოგან კიდევ სხვა სახითაც ახერხებდა მემამულე, რათა უზრუნველყო სა-
კუთარი მეურნეობა შრომავალდებულ გლეხთა მუშაძალით. ასეთი საშუალებათაგანი იყო, მაგალითად, სარწყავი წყლის სოფელზე იჯარით გაცემა. მემამულე მის მიერ გაყვანილი ან მითვისებული არხიდან საკუთარი მეურნეობისათვის საჭიროზე გადანარჩენ წყალს აძლევდა სოფელს, ხოლო სოფელი (გლეხობა) კისრულობდა შრომის საკუთარი საშუალებებით სხვადასხვა სამუშაო (ხვნა, მკა, ლეწვა, შეშის მოჭრა, ტვირთის გადაზიდვა) შეესრულებია მემამულისათვის³.

შრომამიგებითი რენტა, როგორც ბატონყმურ ურთიერთობათა მძიმე განაწილში, განსაკუთრებით გავრცელებული იყო თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიებში.

გლეხური (სასურსათო) იჯარის ყველაზე დამახასიათებელია ნატურალური ფორმები. ამ ფორმების დროს იჯარის ქირა საერთოდ უფრო მაღალია, ვიდრე ფულადი ფორმის დროს. ამასთანავე, კაპიტალისტური მიწათმოქმედების განვითარების გარკვეული ეტაპის მერმე „ნატურალური იჯარა გავრცელებულია ყველაზე მეტად გლეხობის უღარიბეს ჯგუფებში“⁴, რამდენადაც შეძლებული გლეხობა ახერხებდა იჯარის ქირა ფულით გაესტუმრებია.

ამიერკავკასიაში, სოფლად ბურჟუაზიული მეწარმეობის განვითარების დაბალ საფეხურზე, შედარებით შეძლებული გლეხობა იჯარის ქირის შრომამიგებით საზღაურს გაურბოდა და ყოველმხრივ ცდილობდა, რაკი ამ ქირის ფულით გადახდა არ შეეძლო, ანდა თუ თვით მემამულე მიწათმოქმედების პროდუქტთა გაძვირების მოლოდინში ფულად გარიგებაზე არ მიდიოდა, პროდუქტადი რენტის, სახელდობრ, მოსავლის ნაწილის სახით ეძლია იჯარის ქირა.

3. იჯარის ქირის ფულით გადახდა ამიერკავკასიაში ვრცელდება 1860 — 1870-იანი წლებიდან. ფულადი რენტა უშუალო კავშირშია სავაჭრო მიწათმოქმედების წარმოქმნასა და განვითარებასთან, რაც იმთავითვე მოასწავებს სოფლად ნატურალური მეურნეობის რღვევის დაჩქარებას. ამიტომაც გასაგებია, თუ რატომ შეუწყო ხელი რკინიგზების გაყვანამ იჯარის ქირის ნატურალურ ფორმათა ფულზე გადასვლას. 1890-იანი წლებიდან თვით მთებშიაც კი არ იყო იშვიათი ფულადი რენტა. მაგრამ იგი მაინც არ იყო ფართოდ გავრცელებული თვით 1900-იან წლებშიაც კი, მიუხედავად იმისა, რომ მემამულე ასეთ შემთხვევაში, როგორც ზოგიერთი წყარო მოწმობს, „ნაკლებ საიჯარო განაკვეთს ნაშნაჯდა“⁵. რაც მთავარია, გლეხობის ძირითადი მასა არ ეტანებოდა ფულად იჯარას, როგორც ჩინს, უმთავრესად იმის გამო, რომ ნაღდი ფული მისთვის ძნელი საშოვნელი იყო; ამ მხრივ იგი ძალიან ხშირად თვით სახელმწიფო გადასახადებს ვერ ასდიოდა და მეურნეობისა და ოჯახისათვის აუცილებელი მრეწველური საქონლის ყიდვას ვერ ახერხებდა. უფულობის გამო გლეხობა არჩევდა თვით პროდუქტების სახით მოსავლის ნახევარი მიეცა მემამულისათვის, ვიდრე რამდენადმე

¹ X. В е р м и ш е в, Хозяйство г.-л. Багратиона-Мухранского, 1885. გვ. 440.

² МНЭБГКЗК, V, II, 21; СМЭБГК, VI, II, 143—144.

³ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 15, გვ. 102.

⁴ ТМРСХП, 230.

ნაკლები ზომის ფულადი ოჯარა ეხადა, მით უმეტეს, რომ ეს ფული მოიჯარეს უმეტეს შემთხვევაში წინასწარ, მოსავლის აღებამდე, უნდა გადაეხადა¹

ფულადი იჯარა უმთავრესად გავრცელებული იყო სოფლის შემსრულებელ კულაკურ ელემენტებში, „რომელთაც გააჩნდათ ნაღდი ფული“² და რომლებიც მიწას შედარებით უფრო გრძელი ვადითაც იღებდნენ, ანდა საერთოდ საჯარო მიწათმოქმედების (მეთამბაქოეობის, მებაბრეშუმეობის, მევენახეობის, ზოგან კიდევ ბრინჯის კულტურის რაიონებში³, სადაც იჯარა თანდათანობით მეწარმეობრივი (კაპიტალისტური) ხასიათის ხდებოდა.

4. დასასრულ უნდა აღინიშნოს მეტი თუ ნაკლები ზომით მთელს ამიერკავკასიაში გავრცელებული შერეული ფორმის საიჯარო საზღაურით. ამგვარი საიჯარო დამოკიდებულება განსაკუთრებით განვითარებული იყო ისეთ რაიონებში, სადაც გლეხობა მწვავედ განიცდიდა მიწის სიციფროვეს. აქ, გარდა იმისა, რომ მოიჯარე მემამულეს უხდიდა, ვთქვათ, მოსავლის მესამედს ან ნახევარს, იგი კიდევ, რათა მიწა მომავალ წელს სხვისთვის არ მიეცათ, მემამულეს აძლევდა ქრთამს ფულის სახით, ძღვენს — სურსათ-სანოვავის, შინამრეწველურ ნაკეთობათა და სხვა სახით, კისრულობდა პირადად ანდა ხარ-კამეჩით, კავით, ურმით ემუშავათ მიწათმფლობელის მეურნეობაში და სხვ⁴.

მაგალითად, გორის მაზრის ზოგიერთ სოფელში 1880-იან წლებში „მემამულეები არ კმაყოფილდებიან ჩვეულებით დადგენილი ღირებით და კიდევ ყოველი დღიური სახნავისათვის მოითხოვენ თითო მუშას ზაფხულის სამუშაოთა პერიოდში“⁵. იმავე მაზრაში შემდგომი ათეული წლების მანძილზე ამ მხრივ მემამულეთა მოთხოვნა კიდევ უფრო გაზრდილა და 1900-იან წლებში მემამულე უკვე „იღებს ერთდღიური მიწისათვის მოსავლის მესამედს, 2 მუშას (2 შრომადღეს) და ერთ ურემ მუშას“⁶. საერთოდ, იმ რაიონებში, სადაც მოიჯარეთა შორის შესამჩნევი კონკურენცია არსებობდა, „მოიჯარე-გლეხი, რათა აღებული მიწა არ დაჰკარგოს, ყოველთვის მზად უნდა იყოს, რომ პირველი დამახებისთანავე გამოცხადდეს მიწათმფლობელის სამუშაოზე“⁷.

სოფლისმეურნეობრივი მრეწველობის ადგილობრივი კომიტეტების შრომებში ქუთაისის გუბერნიის შესახებ ვკითხულობთ: „მიწაზე დიდ მოთხოვნილებას არ შეიძლებოდა გავლენა არ ჰქონოდა გადიდებაზე ღალისა, რაც მთელი მოსავლის 60%-დე აღწევს, ხოლო როცა იჯარის ქირა წინასწარ განსაზღვრულია, იმ შემთხვევაში იგი მოუსავლობის დროს, მთელ მოსავალსაც აღემატება“⁸

ოზურგეთის მაზრაში აღნიშნულია იჯარის კიდევ ერთი უცნაური, ე. წ. შეფასების სისტემა, — „მემამულის მოურავები ჩამოივლიან ყანებს და რასაც შეაფასებენ, გლეხმა ის უნდა გადაიხადოს. თუ მოურავს ქრთამი არ უჯიბა, შენი ბტერია — თრ წილს წაიღებს“⁹.

¹ СМЭБГКЗК, I, 172; V, II, 130.

² ЭВЗ, 1928, № 11, 317.

³ МНЭБГКЗК, I, I, 317; С. Егнатов, I, с. 204—205.

⁴ МНЭБГКЗК, I, 237—238; II, I, 49, 335—336; „დროება“, 1873, № 14.

⁵ МНЭБГКЗК, VI, I, 198.

⁶ უფრ. „მთაბე“, 1904, № 1, „შინაური ნიმუხილვა“, გვ. 78—79.

⁷ А. Парвицкий, I, с. 144.

⁸ ТМКСХП, LI, 230.

⁹ „გლეხთა მოძრაობა გურიაში“, 1904, გვ. 6.

1900-იანი წლებიდან, როგორც თვით ოფიციალური მიმომხილველი აღიარებს, მოსავლის მესამედსა და ნახევარზე მიწის იჯარით გაცემა ამიერკავკასიაში „საყოველთაო შეიქნა და ამის გამო ნორმალური გახდა“¹.

დ. საბალახოები და ტყის იჯარა. როგორც სახელმწიფო, აგრეთვე „დროებით-ვალდებულ“ გლეხებს სანადელო და საერთოდ მათს სარგებლობაში მყოფი მიწების სიმცირის გამო საბალახოებისა და ტყეების იჯარით აღება უხდებოდათ ხაზინისა თუ კერძო მემამულეთაგან.

მაგალითად, თბილისის გუბერნიაში უკვე 1880-იანი წლების ცნობით, ზოგიერთმა სოფელმა, საბალახოსათვის გადასახდელის შეუქრებელი მატების გამო, „ერთხნობით უარი თქვა კიდევაც ამ საბალახოთა სარგებლობაზე“, მაგრამ შედეგად მემამულეებთან მუდმივ შეჯახებათა და უზარმაზარი ჯარიმებისა, რასაც მათ ახდევინებდნენ მემამულის მიწებზე პირუტყვის უცაბედად გასვლა-გაბალახებისათვის, გლეხები იძულებულნი შეიქნენ კვლავ აეღოთ მემამულეთაგან იჯარით ეს საბალახოები².

საბალახო იჯარის გადასახდელი, ჩვეულებრივ, იანგარიშებოდა არა მიწის ფართობის, არამედ მოიჯარის მიერ საბალახოდ გაშვებული პირუტყვის რაოდენობის მიხედვით.

საბალახოს ქირას 1860 — 1870-იან წლებამდე თითქმის მხოლოდ პროდუქტით იხდიდნენ. 1880-იანი წლებიდან უფრო და უფრო გადადიოდნენ ფულად გადასახდელზე, ამასთანავე, იჯარის ქირა დიდი სისწრაფით იზრდებოდა³.

1860-იანი წლებიდანვე გლეხობა ფრიად სერიოზულ დაბრკოლებას აწყდებოდა ოჯახური თუ მეურნეობრივი მიზნით აუცილებელი ხე-ტყის მოპოვებას საქმეში. სათემო ტყეები ამ დროისათვის, როგორც წესი, თითქმის მთლიანად თავდაზნაურობას ჰქონდა უკვე მითვისებული და ამიერიდან მემამულისათვის სათანადო გადასახდელის გადახდის გარეშე გლეხს არ შეეძლო არამცთუ სამშენებლო მასალა, მაქნისი მერქანი და შეშა მოეპოვა, არამედ ფიჩხიც გამოეტანა ტყიდან. მეორე მხრივ, ტყის უდიდესი მასივები თვით სახელმწიფო ხაზინამ მისი საკუთრად და მხოლოდ გარკვეული „ბაჟის“ გაღების შემდეგ შეიძლებოდა ამ ტყეებით სარგებლობა.

ამასთანავე, საქალაქო ცხოვრების, მრეწველობის განვითარებამ, რკინიგზების გაყვანამ და სხვ. გამოიწვია ხე-ტყის საქონლად გადაქცევა და ზოგიერთი ჯიში არამცთუ შინაგანი ვაჭრობის, არამედ საექსპორტო საგანიც გახდა. ყოველივე ამის გამო, გასაგებია, სულ უფრო და უფრო ძვირდებოდა ხე-ტყე. გლეხს არამცთუ სახლისა და სხვა ნაგებობათათვის ანდა ვენახისათვის მასალის შოვნა არამედ, არაიშვიათად, თვით გუთნისა და კავის ხის ნაწილების შოვნაც-კი უძნელდებოდა.

მემამულეთა ტყეებით სარგებლობისათვის გლეხობა, გარდა იმისა, რომ ფულს იხდიდა (განსაკუთრებით 1870-იანი წლებიდან), ძალიან ხშირად შრომამიგებითაც ვალდებული ხდებოდა და თავისი ინვენტარით უნდა ემუშავა მემამულის მეურნეობაში⁴.

¹ საქ. სსრ ცსია, ფ. 13, აღწ. 7. საქმე 156. ფ. 55—56.

² МІЭБГКЗК, VI, I, 198.

³ იქვე, VI, I, 200—201.

⁴ გაზ. „დროება“, 1883, № 156; ვრცლად იხ. Я. Мелведев, Отношение госуд. крестьян Закавказья к казенным лесам, Тиф., 1888, გვ. 319—355, 376—384.

ტყის ნაკლებობა განსაკუთრებით საგრძნობი იყო აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის გლეხობისათვის. ტყის პატრონი მემამულეები ჩვეულებრივ დიდი პარტიკულარული და გავლენით სარგებლობდნენ. ისინი მრავალმხრივ ავიწროებდნენ მათს ხელში ჩავარდნილ გლეხობას¹.

მაგრამ სულ უფრო რთულდებოდა და ძვირდებოდა თვით სახაზინო ტყეებითაც სარგებლობა. ხოლო ზოგან, სადაც მსხვილი მეიჯარეები ჩნდებოდნენ, გლეხობას სავსებით არ აკარებდნენ ტყესთან². სახაზინო ტყეების მცველები გლეხობას ისევე უდიერად ეპყრობოდნენ და ყველფდნენ, როგორც მებატონეთა მოურავები³.

1893 წ. სოფ. კონდოლის (თელავის მაზრა) ამორჩეული კაცები თბილისის გუბერნატორისათვის მირთმეულ თხოვნაში ჩიოდნენ: „...ვენახები, ეს ერთადერთი წყარო ჩვენის არსებობისა, გვიხმება, რადგან სარი მეტად გაძვირდა და შეძლება კი არ მოგვეძებნება შევიძინოთ ხოლმე ეს ვენახებისათვის უსაქიროესი მასალა“⁴.

1907 წ. თავის უქვეშევრდომილეს მოხსენებაში თვით კავკასიის ნამესტნიკი იძულებული იყო ელიარებია სახაზინო ტყეებისა და საძოვრების ადმინისტრაციის მხრივ გლეხობის უკიდურესი შევიწროების ფაქტი: „...საქმე იქამდეც კი მიდის, რომ გლეხის ხელით მისსავე ეზოში გაზრდილი კაკლის ხეც იბეგრებო“ — აღნიშნავდა იგი.⁵

II. სოფლის სოციალური დიფერენციაცია

1. ფისკალური პოლიტიკა

საყოველთაოდ ცნობილია, თუ რაოდენ დიდ როლს თამაშობდა აგრარულ პოლიტიკაში გადასახადების ის სისტემა, რომელსაც ცარიზმი „განაპირა ქვეყნებში“ ატარებდა.

ბატონყმობის გაუქმებით, რა თქმა უნდა, ოდნავადაც არ შემსუბუქებულა, პირიქით, უფრო გაიზარდა გადასახდელთა ტვირთი, რაც გლეხობას აწვა კისერზე.

რეფორმის შემდეგაც ყოველგვარ პირდაპირ სახელმწიფო გადასახადს და ერობის ფულად მოსაკრებელს, რაც კი ადგილ-მამულის შემოსავალს ედებოდა, იხდიდა მხოლოდ ე. წ. გამომღებელი წოდება, ე. ი. გლეხობა, მაშინ როდესაც მემამულეთა წოდება (თავადაზნაურობა), რომელიც ფლობდა საერთო მიწების უმნიშვნელოვანეს ნაწილს, სახელმწიფო გადასახადებისაგან თავისუფალი იყო, ხოლო ერობის მოსაკრებელს ფრიად უმნიშვნელო ზომით იხდიდა. გლეხური მოსახლეობა, რომლის სარგებლობაში დაახლოებით ორჯერ მეტი მიწა იყო, თავადაზნაურობაზე ოცჯერ მეტს იხდიდა მარტო ფულადი გადასახდელების სახით და, გარდა ამისა, ერობის ნატურალურ ბეგარათა მთელი სიმძიმე მას ეკისრებოდა, იგი იხდიდა კიდევ სოფლის (თემის) მოსაკრებლებსაც.

¹ Газ. «Баку», 1904, № 42.

² გაზ. „დროება“, 1883, № 219.

³ საქ. სსრ ცნობა, ფ. 13, აღწ. 7, ს. 156, ფ. 59—60.

⁴ „მოამბე“, 1897, № V, გვ. 33; იხ. აგრ. იმავე ჟურნალის 1904, № 11, გვ. 107.

⁵ Всеполданнейшая записка..., გვ. 59—60.

ამასთანავე, საკმაოდ ზუსტი გამოანგარიშებით მტკიცდება, რომ, მაგალითად, 1880-იან წლებში ამიერკავკასიის სახელმწიფო გლეხთა სარგებლობაში მოქცეული ვარგისი მიწის ყოველ დესეტინაზე ერობის მოსაკრებელი საშუალოდ 78 კაპ¹. მოდიოდა, მაშინ როდესაც შიგა რუსეთის შესაბამის გუბერნიებში ეს მოსაკრებელი მხოლოდ 10,5 კაპიკს უდრიდა, ხოლო 1890-იან წლებში — 13 კაპიკს².

ამავე დროს თვითმპყრობელობის ცენტრალური პრესა ამტკიცებდა, რომ ამიერკავკასიიდან იმპერიას მცირე შემოსავალი აქვსო, და მოითხოვდა აქ მოსახლეობის უფრო მეტად დაბეგვრას³.

ბატონყმობის გაუქმების მერმეც სახაზინო პალატა მორიგი კამერალური აღწერის საფუძველზე ადგენდა სარგოს სიებს კამერალური კომლის მიხედვით. კამერალური კომლი ნამდვილად მხოლოდ უფლება-ვალდებულებათა (უპირატესად, რასაკვირველია, ვალდებულებათა!) ოფიციალური სუბიექტი იყო. კომლთა მიხედვით კი ისაზღვრებოდა ყოველ თემზე შეწერილი გადასახადის სიდიდე (მოცულობა). კომლობრივი გამოსაღები იყო სახეშეცვლილი ფორმა რეფორმამდელი ეპოქის სულობრივი გადასახადისა⁴. ასეთი არათანაბარზომიერი განაწილება გამოსაღებთა ტვირთისა, რაც ადგილმამულის შემოსავალზე დაიდებოდა და კომლობრივად აიღებოდა — თვით მამულის (მიწის) ფასსა და შემოსავალთან ყოველგვარი შეფარდების გარეშე, მძიმე ლოდად აწვა გლეხურ, კერძოდ, „დროებით-ვალდებულ“ გლეხთა მეურნეობას.

ყოველივე ამის გამო, როგორც თვით რუსეთის იმპერატორის სატრაპი გრაფი ი. ვორონცოვ-დაშკოვი თავის უქვეშევრდომილეს ბარათში, რომელიც უმთავრესად შეეხება 1905 წ. რევოლუციის ეკონომიკურ მიზეზებს კავკასიაში, იძულებულია აღიაროს, „კავკასიის გლეხობისათვის სრულიად შეუძლებელი შეიქმნა შეეტანათ რაიმეგვარი დანახარჯებთან დაკავშირებული გაუმჯობესება მიწათმოქმედების კულტურაში. მუშა-პირუტყვის სიმცირე, მიწათმოქმედების პრიმიტიული იარაღები, მიწის გაუნყოფიერებლობა და, როგორც ყოველივე ამის შედეგი, სულ ზრდადი შემცირება მიწის მოსავლიანობისა... — ა ი რ ა მ ო ყ ვ ა ი მ ე კ ო ნ ო მ ი კ უ რ პ ო ლ ი ტ ი კ ა ს, რ ო მ ე ლ ი ც გ ა მ ო ს ა ლ ე ბ თ ა ტ ვ ი რ თ ი ს მ თ ე ლ ს ი მ მ ი მ ე ს ა კ ი ს რ ე ბ და კ ა ვ კ ა ს ი ა ს ი ს გ ლ ე ხ ო ბ ა ს. გლეხური მეურნეობის დაცემამ გავლენა იქონია თვით კერძო მფლობელთა მამულების შემოსავლიანობაზე... ამიერკავკასიის კერძო მფლობელები (მემამულეები — პ. გ.) დღემდე თითქმის არ ეწევიან საკუთარ მეურნეობას და მათში გაბატონებულ სისტემას წარმოადგენს სამონახევრო მეურნეობა, უმეტესწილად მოსავლის ნახევარზე“⁵.

1901 წელს გატარებული რეფორმით კომლობრივი გამოსაღები და სხვადასხვა სახის ბეგარები მოისპო და მათ ნაცვლად დაწესებულ იქნა: 1. ხაზინის მიწებზე, რომელიც სახელმწიფო გლეხთა მუდმივ სარგებლობაში იყო — საღალე გამოსაღები. 2. ყველა სხვა მიწაზე — ადგილ-მამულის სახელმწიფო გადასახადი და 3. ერობის მოსაკრებელი გავრცელდა ყველა მიწაზე. ამ რეფორმას,

¹ СМІЭБГКЗК, V, 179; С. Завапов, Опыт исследования..., 88. 355—357.

² Б. Веселовский, История земства за 40 лет, 83. 43.

³ Журн. «Слово», СПб, 1880, № 7, отд. II, 83. 2—4.

⁴ И. Бахтадзе, Податное обложение госуд. крестьян Закавказского края, Тифлис, 1887.

⁵ Всеподданнейшая записка..., 83. 86—90.

კანონმდებლის მტკიცებით, შედეგად უნდა მოყოლოდა ადგილ-მამულის გადასახდელთა „თანაბარზომიერი განაწილება“ გლეხობასა და მემამულეებს შორის. არსებითად გლეხობაზე დაწერილ ბეგარა-გამოსაღებთა საერთო ტვირთი სულ უმნიშვნელოდ (მერმინდელი, 1907 წლის ოფიციალური გამოანგარიშებით მხოლოდ 2 პროცენტით) შემცირდა; ხოლო, სამაგიეროდ, სხვა სახის გადასახდელთა საერთო ჯამი დიდად გაიზარდა.

საღალო გამოსაღები სახელმწიფო-მონადეღე გლეხთა მიწების „წმინდა შემოსავლის“ მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდა. იგი დიდი ხნით აღრე გაუქმებული იყო შიგა რუსეთში. ცარიზმის ადგილობრივი მოხელეც კი აღიარებდა: „საღალო გამოსაღები ამიერკავკასიაში არის სრული ანაქრონიზმი და ამასთანავე ერთად იგი წარმოადგენს აუტანელ ტვირთს... გადამხდელთათვის“¹.

ფორმალურად ადგილ-მამულის სახელმწიფო გადასახადი კერძო მფლობელთა მიწებზე გაიწერებოდა განურჩევლად წოდებისა, მაგრამ სინამდვილეში კი „ნაკლებ მამულიანს (გლეხს) დიდი გადასახადი ეწერებოდა და დიდ მამულიანს — ნაკლები“².

საქმე იმაშია, რომ დაწესებული იყო დაბეგვრის გაწერითი ფორმა, როდესაც გუბერნიებზე გადასახადის საერთო ჯამი ისაზღვრებოდა მიწის შემოსავლიანობის მიხედვით. ამგვარად, უმნიშვნელოვანეს ფაქტორად იქცევა მიწის შემოსავლიანობის გარკვევა, რაც სახაზინო პალატებს უნდა ეწარმოებიათ — გამოსაღებთა ინსპექტორების მეშვეობით³. არსებულ პირობებში, როდესაც „არ არსებობდა არავითარი ადგილობრივი გამოკვლევები და შეფასებითი მასალები“, გამოსაღებთა ინსპექტორები მხოლოდ და მხოლოდ თვით გადამხდელთა განცხადებებისა და საკუთარი შთაბეჭდილების მიხედვით ადგენდნენ მიწის შემოსავლიანობის ნორმებს. ხოლო, როგორც ცნობილია, ამიერკავკასიაში სახმარა მიწების შემოსავლიანობა ადგილმდებარეობის, სიმაღლის, დაქანებულობის, სარწყავის თუ ურწყავის, ნიადაგის, კულტურებისა და მრავალ სხვათა მიხედვით ფრიად მრავალგვარია და ამდენადვე დიდ სიძნელეს წარმოადგენდა ცალკეულ გადამხდელ ერთეულთა სახმარა მიწების მიკუთვნება შემოსავლიანობის ამა თუ იმ კატეგორიისათვის. ასეთ ვითარებაში გასაგებია, რომ ადვილი იყო გამოსაღებთა ინსპექტორებზე ზემოქმედება იმ მიმართულებით, რომ გლეხთა მიწების შემოსავლიანობა გადიდებული, ხოლო მემამულეთა და ხაზინის მიწებისა შემცირებული სახით ყოფილიყო ფიქსირებული. ჩვეულებრივად გლეხთა მიწების შემოსავლიანობას, მემამულეთა მიწებთან შედარებით, 2—2, 5-ჯერ მეტს უჩვენებდნენ და ამის საფუძველზე უკვე კანონით დადგენილი სარგოს მიხედვით 1 დესეტინა მიწა იბეგრებოდა: ხაზინისა—3 კაბ., მემამულისა—20,4 კაბ., გლეხისა — 45,5 კაპიკით.

ხაზინის მიწები რომ თითქმის დაუბეგრავი დარჩა, ეს გასაგებია, მაგრამ მემამულეებმა ესოდენ დიდ შეღავათებს მიადწიეს თავიანთი პოლიტიკური ძლიერების შედეგად. მემამულეებმა პროტესტი განაცხადეს „მაღალი“ გადასახადების წინააღმდეგ და მიადწიეს იმდენივე ეხადათ, რამდენსაც შიგა რუსეთის

¹ О. Се м и и, Земская реформа на Кавказе, 1910, Баку, 83. 92.

² „კვალი“, 1901, № 2, 83. 23.

³ Материалы к поземельным вопросам Кавказского края, ч. I, Поземельное обложение, Тифлис, 1907.

მემამულეები იხდიდნენ, მაშინ როდესაც ოფიციალური ცნობით, 1900-იან წლებში კერძოდ, თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიების გლეხობის სანადგლო მიწა 3—4-ჯერ მეტად იბეგრებოდა, ვიდრე შიგა რუსეთის ანალოგიური მიწები.

1904 — 1909 წწ., განსაკუთრებით რევოლუციური მოძრაობის გავლენით, ვატარდა ამ გადასახადთა სარგოების შემდგომი გათანაბრება და მიწებზე გაიწერებოდა (დესტინიზაცია): მემამულეებისა — 21,9 კაბ. და გლეხებისა — 27 კაპიკი. მაგრამ ეს „გათანაბრება“ მეტად თვალთმაქცურ ხასიათს ატარებდა. თავადანაურულ მემამულეებზე გაწერილი საადგილმამულო გადასახადები წლობით შეუტანელი რჩებოდა, ხოლო შემდეგ ხელისუფლება მხედველობაში ღებულობდა მათს „ხელმოკლეობას“ და ამ „ნარჩენებს“ მთლიანად ან ნაწილობრივ ჩამოაწერდა ხოლმე¹. ამგვარად, ადგილ-მამულის გადასახადთა თითქმის მთელი ტვირთი კვლავინდებურად გლეხობას აწვა კისერზე.

ფულად გამოსაღებთა საერთო ჯამში, ღალის გამოსაღების შემდეგ, მთავარი ადგილი ეკირა ერობის მოსაკრებლებს, რაც ყოველგვარ მოსაკრებელთა საერთო ჯამის 44% შეადგენდა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ერობის ყოველგვარ მოსაკრებელთა 66% გლეხთა მიწებზე დაიდებოდა, ხოლო 34% — მემამულეთა მიწებზე. გამოსაღებთა 1901 წლის რეფორმამდე კავკასიის გლეხობა ერობის კომლობრივი მოსაკრებელის სახით იხდიდა ერობის ხარჯთა თითქმის მთელ თანხას (2.850.000 მან.), ხოლო მემამულენი კი მხოლოდ 0,8%-ს. ეს მაშინ, როდესაც შიგა რუსეთის გუბერნიებში უკვე 1864 — 1865 წწ. ერობის სულობრივი მოსაკრებელი მოსპობილი იყო და ერობის ხარჯები კი ფორმალურად მაინც თანაბარზომიერად გაიწერებოდა როგორც გლეხთა, ასევე მემამულეთა მიწებზე. ნამდვილად, ცხადია, რომ რუსეთშიაც, როგორც ვ. ი. ლენინი აღნიშნავს, „ერობის მოსაკრებელთა არათანაბარზომიერება“ აშკარა იყო და „მთელი სიმძიმე ამ არათანაბარზომიერებისა“ გლეხობას აწვა კისერზე; კავკასიაში კი ერობის ბეგარათა მთელი ტვირთი მხოლოდ და მხოლოდ გლეხობას ეკისრებოდა 1901 წლამდე, ხოლო ამ დროიდანაც, ამ მხრივ, მდგომარეობა არსებითად არ შეცვლილა.

1901 წ. რეფორმა შეეხო ერობის შემოსავალ-გასავალსაც. ერობის მოსაკრებელთა მთელი შემოსავალი განიკუთვნა თვით ერობის საპიროებისათვის, მაშინ როდესაც აქამდე ამ შემოსავლიდან დიდი თანხები გადაირიცხებოდა ხოლმე სახელმწიფო ხაზინაში. ამის შედეგი ის უნდა ყოფილიყო, რომ ერობას შეეძლებოდა მნიშვნელოვანი თანხები დაეხარჯა ადგილობრივი მოსახლეობის კულტურულ-განმანათლებლური, ჯანდაცვისა და სხვა საპიროებისათვის. მაგრამ ბიუროკრატია არ დააყოვნა და იმავე 1901 წლიდან აქაურ ერობას დააკისრა პოლიციის დარაჯთა და ადმინისტრაცია-მმართველობის ხარჯები, რაც არსებითად მთელ შემოსავალს ნთქავდა. ასე რომ, მაგალითად, 1903 წელს ადგილობრივი ერობის მთელი შემოსავლიდან სახალხო განათლებაზე დიხარჯა მხოლოდ 3,3% (შიგა რუსეთში — 18,8%), ხოლო მედიკურ, ვეტერინარულ და სხვა „ბრაქტიკულ“ დიხარჯებაზე — 16,6% (შიგა რუსეთში კი — 51,8%)².

აღსანიშნავია, რომ ერობის მოსაკრებელი ერთნაირად როდი ნაწილდებოდა სხვადასხვა კატეგორიის გლეხთა შორის. 1901 წლიდან მიწებს, რომლებიც იბეგრებოდა ადგილ-მამულის გადასახადით (ე. ი. მემამულეთა და „დროებით-

¹ საქ. სსრ ცხთა, ფონდი 13, აღწ. 7, საქმე 156, ფ. ფ. 55—56.

² „კვლევი“, 1901, № 40, გვ. 852.

³ МОЗУЗ, VII, 59—66; О. С е м и н, Земская реформа на Кавказе, გვ. 17—18.

ვალდებულ“ გლეხთა მიწებს), ერობის მოსაკრებელი ეწერებოდა 4 მან. და 50 კაპიკის რაოდენობით ადგილ-მამულის გადასახადის 1 მანეთზე, ხოლო მთელი გადასახარბი, რაც ამ მიწებიდან ასაკრებად იანგარიშებოდა, ერობის მოსაკრებელის განაწილების პროპორციით გაიწერებოდა სახელმწიფო გლეხთა მიწებზე, რომლებიც თავის მხრივ, როგორც ვიცით, დაბეგრული იყვნენ ლალის გამოსაღებით. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, სახელმწიფო გლეხები ერობის მოსაკრებელის გამო 30%-ით მეტად იყვნენ დაბეგრულნი, ვიდრე „დროებით-ვალდებული“ გლეხები. მაგრამ მთავარი ისაა, რომ უკანასკნელი კატეგორიის გლეხობა „თავისი“ მიწის შემოსავლის დიდ ნაწილს, მნიშვნელოვანად მეტს, ვიდრე ფინანსთა სამინისტრო და სახელმწიფო საბჭო ანგარიშობდნენ (30%), უხდიდნენ ყოფილ მებატონეებს, რომლებიც არსებითად არც თუ იმდენად ყოფილი მებატონეები იყვნენ.

როგორც ვაზ. „Баку“-ს მიმომხილველი ამიერკავკასიაში ერობის შემოღების საჭიროებისა და მოსახლეობის ძირითადი მასებისათვის მიძიმე საგადასახადო ტვირთის შემსუბუქების აუცილებლობის საკითხისათვის მიძღვნილ ფელეტონში წერდა, „დროებით-ვალდებული“ გლეხები გარდა ამისა შეზღუდულნი იყვნენ უფლებრივადაც, „...მათ არაფერი არ რჩებათ თავიანთი მეურნეობის გასაუმჯობესებლად... მოსახლეობაში მარაგების უქონლობის მთავარი მიზეზია გადასახადთა ტვირთის სიმძიმე, რომელიც არ შეესაბამება მოსახლეობის გადაუდარაწრობას“¹. სხვადასხვა ვარიაციით, სხვადასხვა კუთხის მაგალითზე, ამასვე ჩივიან სხვა ადგილობრივი ჟურნალ-გაზეთებიც².

ამავე დროს ცარიზმის ფისკალური ინტერესების დამცველი ა. დემენტიევი 1900-იან წლებში ამტკიცებდა, რომ სახელმწიფო ხაზინას ამიერკავკასიაში მოსახლეობის ერთ სულზე ნაკლები შემოსავალი აქვს და მეტს ხარჯავს, ვიდრე ცენტრალურ გუბერნიებში³.

ასეთი გამოსვლების განუმარტებლად დატოვება შეუძლებლად მიიჩნის და შესაბამისი ადგილობრივი წრეების დავალებით თბილისის გუბერნიაში ერობის შემოღებისათვის საგანგებო თათბირის ერთ-ერთ სხდომაზე ფ. გოგიჩაიშვილმა, თვით ცარიზმის ოფიციალური მონაცემებისა და, კერძოდ, 1897 — 1901 წწ. „გაწერისა და ფინანსურ ნუსხათა შესრულების შესახებ სახელმწიფო კონტროლის ანგარიშგებათა“ მიხედვით, მსმენელებს გადაუშალა იმპერიის სახელმწიფო შემოსავალსა და ხარჯებში ამიერკავკასიის ხვედრიწონა და ამ გზით უჩვენა, რომ „ამიერკავკასიის ბიუჯეტი დეფიციტური კი არ არის, რომ ამიერკავკასიაზე თვითმპყრობელობა ცენტრალური გუბერნიების გლეხობისათვის გადახდევინებულ ფულებს კი არ ხარჯავს, არამედ ამიერკავკასიის სახაზინო შემოსავლის საერთო ჯამი მნიშვნელოვნად (დაახლოებით 14,7 მილ. მანეთით) აღემატება ხარჯების ჯამს, და ეს გარდანამეტი იმპერიის წმინდა შემოსავალს შეადგენს“⁴.

საერთოდ, ცარიზმის ფისკალური პოლიტიკა წარმოადგენდა ამიერკავკასიის მოსახლეობის ძირითადი მასების კოლონიური ექსპლოატაციის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს იარაღს, რისი მეოხებითაც, გარდა იმისა, რომ თვითმპყრობელობა ადგილზე ინახავდა მრავალრიცხოვან და მაღალხელფასიან სამოქალაქო და სამ-

¹ ვაზ. „Баку“, 1903, № 57; ვაზ. „Тифлисский листок“, 1903, 7. III.

² ვაზ. „პროლეტარიატის ბრძოლა“, ტფილისი, 1904, № 7, გვ. 18—22; „Кавказское хозяйство“, 1909, № 14; გვ. 4—7.

³ МВЗУЗ, VII, 65—67.

⁴ იქვე, გვ. 248—258.

ნედრო ბიუროკრატის, ამასთანავე, დაბეგვრის ტვირთის თავისი კლასობრივი ინტერესების შესაბამისად განაწილების გზით იწვევდა სოფლის სოციალური დიფერენციაციის გაღრმავებას.

2. საშოვარზე გასვლა. დაქირავებული შრომა სოფლად

ა. საშოვარზე გასვლის საფუძვლები. საშოვარზე გასვლის ღირსეულობა არსებობს: 1. მიწათმოქმედური (სოფლისმეურნეობრივი) და 2. არამიწათმოქმედური (მრეწველური), იმის შესაბამისად, თუ რა სახის დროებით საშუალებას (სარეწვე) მიდის მუშა: მრეწველობის დარგებში, მიმოქცევის სფეროში, საერთოდ ქალაქში, თუ მიწათმოქმედების, საერთოდ სოფლის მეურნეობის დარგებში¹.

რაც უფრო ვითარდება კაპიტალიზმი, მით უფრო იზრდება რაოდენობა არამიწათმოქმედურ საშოვარზე გამსვლელი მუშებისა, რომლებიც ტოვებენ სოფელს, „მყუდრო სამყოფელს“ და გადადიან ქალაქებში, საერთოდ ვაჭრობა-მრეწველობის ცენტრებში. მაინც სავაჭრო მიწათმოქმედების განვითარების შესაბამისად სულ დიდდება სოფლისმეურნეობრივ საშოვარზე გამსვლელ მუშათა რაოდენობა, ე. ი. ფართოვდება დაქირავებული შრომის ექსპლუატაცია სოფლად.

საშოვარზე გასვლის განვითარების ძირითადი მიზეზი მაინც „მიწის ნაკლებობა“, ანუ სოფლად „ზედმეტი მუშახელის“ გაჩენა იყო. ამასთანავე, როგორც ცნობილია, მიწის დანაწილების ხასიათი, მიწათმფლობელობის წოდებრიობა მიწის მუშისათვის მიწის ნაკლებობას ბადებს მაშინაც, როდესაც სახმარი, კერძოდ, მიწათმოქმედებისათვის ვარგისი მიწის ფართობი უფრო მეტია, ვიდრე ეს არსებულ ტექნიკურ პირობებში აუცილებელია მოსახლეობისათვის.

საშოვარზე გასვლა რეფორმის მერმინდელ პერიოდში სავსებით ჩვეულებრივი, საყოველთაო მოვლენა გახდა და სულ უფრო ვითარდებოდა ამიერკავკასიის თითქმის ყველა კუთხეში.

ა. ფურცელაძე 1874 წ. წერდა: „საქონლის გასაჩენათ, იარაღის მოსაპოვებლად თუ სხვა შინაური მომართვის და მოშენებისათვის გლეხი გზავნის ოჯახიდან რომელსაღამე ანუ რამდენსაღამე შემძლე ყმაწვილს ბიქს გარეთა და ამითი შექმნილი ფულით იმართებიან და იმარაგებენ ოჯახს. ამგვარი დახმარება რო არ იყვეს გარეთა მუშაობიდან, გლეხს მართლაც და ელოდა ან შიმშილით გაქვლელა ან ვალებში ტყვეობა“². აქ იგულისხმება საშოვარზე გასვლა როგორც სოფლებში, აგრეთვე ქალაქადაც.

საერთოდ, გლეხობის საშოვარზე გასვლა მით უფრო ხშირდებოდა, რაც უფრო მაგრად იდგამდა ფეხს სოფლად კაპიტალისტური ურთიერთობანი. „კაპიტალისტური წარმოების წესის ბუნებასთანაა დაკავშირებული ის მოვლენა, რომ იგი მუდამ ამცირებს მიწათმოქმედ მოსახლეობას არამიწათმოქმედ მოსახლეობასთან შედარებით...“³.

ბ. მოუსავლიანი წლები. საშოვარზე გასვლა მასობრივ ხასიათსღებულობდა განსაკუთრებით მოუსავლიან წლებში, რაც ამიერკავკასიაში პერიოდ-

¹ ე. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 3, გვ. 672—700; ტ. 15, გვ. 130—132.

² ვახ. „გუთნის დედა“, 1874, № 5.

³ კ. მარქსი, კაპიტალი, თბილისი, 1934, ტ. III, ნაწ. 2, გვ. 166.

დულად მეორდებოდა და ხან მთელ ქვეყანას ერთად, ხანაც ზოგიერთ გუბერნიას, მაზრას ან რაიონს დაატყდებოდა თავზე: გვალვების, ხშირი და ზომამზე მეტი წვიმების, სეტყვის, კალიის თუ თავგვების შემოსევის, ფილოქსერისა და სხვათა შედეგად. თითქმის მთელი ამიერკავკასიისათვის მეტად მოუსავლიანი იყო, მაგალითად, 1889 — 1893, 1897 — 1898, 1902 — 1903, 1906 — 1907 წლები.

საილუსტრაციოდ იმისა, თუ რაოდენ აუძლურებდა ასეთი პერიოდები წვრილ გლეხობას, აღრმავებდა სოფლის სოციალურ დიფერენციაციას და აძლიერებდა გაღატაკებული გლეხობის საშოვარზე ლტოლვას, საკმარისია გავეცნოთ ფაქტიურ მასალებს, მაგალითად, 1897 — 1898 წწ. სოფლის ვითარების შესახებ.

გაზ. „მშაქის“ კორესპონდენტი, აღნიშნავდა რა საერთოდ ახალბაიანეთის მაზრის გლეხობის გაჭირვებულ მდგომარეობას, კერძოდ, სოფ. ზემო-ახტის შესახებ იწერებოდა, რომ აქ მოუსავლობამ (1897 წ.) 160 კომლი გლეხი თითქმის განადგურა ეკონომიურად, 20 კომლი კი საბოლოოდ გაღატაკდა. „მამაკაცები, დასტოვეს რა თავიანთი ოჯახები, გადაიხვეწნენ“ ერენის გუბერნიის სხვადასხვა რაიონში. ეს გლეხები რამდენიმე წლის წინათ თვითონ ჰყიდდნენ პურს, ახლა კი მათ „დაჰკარგეს თავიანთი საბადებელი, ცხენები, ხარები, ძროხები, თხები, ცხვრები და სხვ.“¹ ყველაფერი ეს ხელში ჩაიგდეს კულაკებმა, მეევანშეებმა, მით უმეტეს, რომ აქ სესხზე 50 — 60% სარგებელი „სავსებით ჩვეულებრივი მოვლენაა“.

ზანგეზურის მაზრის გლეხობა მეტისმეტმა გაჭირვებამ, შიმშილმა აიძულა „გაფანტულიყო სხვადასხვა სოფელში“, რათა „თავი გამოეკვებათ“, ხოლო „მრავალი ახალგაზრდა, 10 — 20 წლის ჰასაკისა, საშოვარზე ბაქოში გაემგზავრა“. იქვე აღწერილი ანალოგიური მოვლენები განჯის მაზრაშიაც, ხოლო ყახაზის მაზრის (განჯ. გუბ. სოფ. აღდამის) მცხოვრებნი კოლექტიურ წერილში აცხადებდნენ, რომ სოფლის 90 კომლიდან შიმშილი აიციდინა მხოლოდ 23 კომლმა, რომელთაც გაყიდეს პირუტყვები და სხვა საბადებელი, დანარჩენები კი (67 კომლი), რომელთაც „არ შერჩათ პირუტყვი და სხვა საშუალება პურის შესაძენად, არამცთუ შიმშილობენ, არამედ მოაკლდნენ შესაძლებლობას მოხნან და დასთესონ საგაზაფხულო მიწები“².

სიღნაღის მაზრის სოფლებში მრავალს ოქტომბერშივე შემოეღია პური, მხოლოდ ზოგიერთებს ეყოთ იანვრამდე, ხოლო აპრილში უკვე „თითქმის მთელი გლეხობა ყიდულობდა პურს“. ვეჯინელები „პურს ყიდულობენ მალალ სარგებელზე (%) ნასესხები ფულით, აგირაგებენ საოჯახო ნივთებს“. ანალოგიური იყო მდგომარეობა ბაკურციხეში, კარდანახსა და სხვა სოფლებშიაც, სადაც წინა წლებშიაც ცუდი მოსავალი მოვიდა და ვენახიც მილდიუმმა და თიდიუმმა გააფუჭა³. უკიდურეს გაჭირვებას განიცდიდა ამ დროს გლეხობა გორის მაზრაშიაც. მასობრივად ჰყიდდნენ ხარებსაც კი⁴. დასავლეთ საქართველოში მოუსავლობის შედეგად გაძვირდა სიმინდი, რის შესაძენდაც გლეხობას გასაყიდად გაჰქონდა აუცილებელი საოჯახო ნივთები (ცელები, სარტყლები, სატევრები, ქვაბები, ტანისამოსი); ჰყიდდნენ ხარებს და ძროხებს⁵. ცნობილია, რომ გლეხობა სახნავ-სათეს მიწასა და თვით ვენახსაც უფრო ადვილად ელეოდა, ვიდრე

¹ „მშაქი“, 1898, № 61, მოგვყავს KCX, 1898, № 226, გვ. 292.

² KCX, 1898, № 226, გვ. 294—296.

³ KCX, 1898, № 230, გვ. 365.

⁴ KCX, 1898, № 231, გვ. 371.

⁵ „Кавказ“, 1898, № 128; KCX, 1898, № 226, გვ. 296.

გამწევე ძალას — ხარებს, რადგან უხაროდ მას უკვე არ შეეძლებოდა მემამულისგან იჯარით აღებული მიწის დამუშავებაც კი.

საერთოდ, ამიერკავკასიაში 1897 — 1898 წწ. სოფლის მეურნეობის მიმოხილველი ასკნიდა, რომ „გლეხური მეურნეობა... ამჟამად უკიდურესად კრიტიკულ მდგომარეობას განიცდის“¹.

გასაგებია, რომ საშოვარზე გასვლას უკვე საერთოდ მასობრივი და სისტემატური ხასიათი უნდა მიეღო. რ. დანილოვიჩი წერდა (1897 წ.), რომ მდ. არაქსის ველიდან „მუდმივ საშოვარზე გამსვლელ პირთა რიცხვი ყოველწლიურად იზრდება. მოსახლეობის გამრავლების მეოხებით საგლეხო ნადელები შესამჩნევად დაიქსაქსა და მრავალი ოჯახი უკვე ვერ პოულობს მასში საკმარის უზრუნველყოფას, რის გამოც ამ ოჯახების ზედმეტმა წევრებმა უნდა დასტოვონ სამშობლო და არსებობის საშუალება სხვაგან ეძიონ“.

გ. მცირემიწიანობა. ერევნის გუბერნიის სოფლის მეურნეობის შესახებ სპეციალური საფუძვლიანი გამოკვლევის ავტორს, ბურჯუაზიულ-ლიბერალურ ეკონომისტს ს. ზავაროვს მთის რაიონებიდან „ნორმალურ წლებში“ გლეხობის ბარის სოფლებსა (ბამბის აღება, მევენახეობის სამუშაოები), თუ ქალაქებში (ქარხნებში) საშოვარზე მასობრივი წასვლის მრავალი მასალა მოჰყავს. 1870-ან წლებში სევანის (გოქჩის) ტბის სანაპიროების მცხოვრებთ სასირცხვილოდ მიაჩნდათ ქარხნებში მუშაობა და საერთოდ ხელფასზე ცხოვრება. 1890-ან წლებში კი გოქჩელები არამცთუ ქედაბექის სპილენძის ქარხნებში, არამედ ოდესისა და სევასტოპოლის ნავსადგურებშიაც კი მუშაობდნენ. უკვე ამ დროს ერევნის გუბერნიის მთიან ნაწილში იყო სოფლები, რომლის მოსახლეობის ოცამდე % ქალაქში ცხოვრობდა ანდა საერთოდ საშოვარზე იყო გასული².

1900-იან წლებში დიდძალი გლეხობა იყო საშოვარზე გასული სურმალოს მაზრიდან³, ხოლო ერევნის გუბერნიის „აგრონომიულ მიმოხილვაში“ ვკითხულობთ, რომ ალექსანდროპოლის მაზრის მრავალი სოფლიდან ახალგაზრდობა საშოვარზე მიდის ამიერკავკასიის რკინიგზებზე, ქალაქებში; ახალბაიანეთის მაზრის ზოგიერთ სოფელში მხოლოდ ქალები, ბავშვები და მოხუცები დარჩენილან, — „ახალგაზრდობა სულ საშოვარზეა გასულიო“. ამგვარად, ამ სოფლების „პატრიარქალურობა უკვე წარსულს ჩაბარდა, — სოფელი თანდათანობით პროლეტარდებოდა“ და რაკი გლეხმა ერთხელ დასტოვა მამა-პაპის სახლ-კარი, უკვე მალე ეჩვევა ქალაქურ ცხოვრებას და ეძინება უკან უკულტურო და ბნელ სოფელში დაბრუნება⁴.

ერევნის გუბერნიიდან გლეხობა ბლომად მოდიოდა თბილისის გუბერნიის სოფლებში. მიდიოდა ბაქოში, ქიათურაში, ბათუმში და უფრო შორს თურქესტანს, ამურს, ირანს თვით ურმიამდე. შედარებით მცირე რაოდენობით მიდიოდნენ აგრეთვე ამერიკაშიაც, უმთავრესად წყნარი ოკეანის ნაპირებზე, ქ. ლოს-ანჯელოსში, სადაც ისინი მძიმე შრომით ირჩენდნენ თავს — მისდევენ მეზოსტნეობას, მიდიოდნენ შავ მუშებად და სხვ⁵.

¹ КСХ, 1898, № 231, გვ. 374.

² РТКЭЖД, გვ. 603—605.

³ С. Завапов, Опыт исследования..., გვ. 283.

⁴ МВЗУЗ, IX, IX, 22.

⁵ МСХСФКККЗС, 348.

⁶ П. Петрович, Продовольственная нужда в Закавказье, Тифлис, 1913,

მიწის სივიწროვე და აქედან გამომდინარე გლეხთა გაჭირვება განსაკუთრებით საგრძნობი იყო ქუთაისის გუბერნიაში. ჯერ კიდევ 1880-იანი წლების შუა ხანებში თ. მარკოვი აღნიშნავდა, რომ ქუთაისის მაზრის მცირემიწიანთა გლეხები დამატებითი საშოვრისათვის შავ მუშებად მიდიან ქ. ქუთაისში და რკინიგზის ხაზსა ქვის სამტრევეზე; ამას გარდა, ხელს კიდებენ ტყეების დაცურებას, ტყის სამუშაოებსა და ყავრის დამზადებას, ურმით თუ სასაპალნე პირუტყვით გადააქვთ ტვირთი; ამზადებენ და ჰყიდიან: ხის ნახშირს, შეშას, კაკლის ხესა და გიშრის ნაკეთობას (კრიალოსანს).

ეს გლეხები ზაფხულის პერიოდში მიდიან დღიურ, ხოლო ზამთრის პერიოდში კი თვიურ ქირაზე. რკინიგზის ტყიბულის შტოზე, რომელიც მაშინ გაყავდათ, გლეხები ხშირად მუშაობდნენ არტელურადაც. ზოგიერთი სოფლის გლეხობა, სოფ. ოდილაურის მახლობლად, ეწეოდა სამშენებლო, ტროტუარებზე დასაფენ, საფლავზე ძეგლად დასადებ და სხვ. სახის ქვების კლდიდან გამოქრას და სხვ¹. მიწის სივიწროვე სოფლად ხელს უწყობდა არა მხოლოდ შინამრეწველური სარეწავეების, არამედ ხელოსნობის განვითარებასაც. განსაკუთრებით მთაგორიან სოფლებში გლეხობის ნაწილისათვის შემოსავლის მნიშვნელოვან და ხანაც ძირითად წყაროს წარმოადგენდა მკედლობა, ზეინკლობა, ხარატობა, დურგლობა, მეთუნეობა, მლესაობა და სხვ².

1900-იან წლებში მიწის სიმცირე, ცხადია, კიდევ უფრო გაიზარდა. თვით ისეთ ორგანოში, როგორც იყო ამიერკავკასიის რკინიგზების კომერციული საქმიანობის მიმოხილვა, ვკითხულობთ, რომ ქუთაისის გუბერნიაში ისე გაძნელებულია თავის გამოკვება, რომ „საშოვარზე გაუსვლელად მოსახლეობას ლატაკური ცხოვრების საშუალებაც არ ძალუძს“. აქ სიმინდს ხშირად ისეთს ხრიოკებზე სთესავენ, „სადაც ადგილობრივი ხარიც-კი ვერ აღის“, რის გამოც მიწას კი არა ხნავენ, არამედ თოხით თოხნიან. „პირველივე წვიმა ნათესს ძირს ჩამორეცხავს ხოლმე და ილუბება შრომა“ მიწათმოქმედისა³.

ოზურგეთის მაზრიდან უმიწაწყლოდ დარჩენილი და საკვებ პურს მოკლებული გლეხი ქალაქში მიდიოდა; ის ქალაქში დღიურ ქირაზე მუშაობას ამჯობინებდა. აქ, 1900-იანი წლების დამდეგის ცნობით, არის სოფლები, რომლიდანაც მთელი მცხოვრებლების ნახევარი გარეთ არის გასული, როგორც ადგილობრივ ამბობენ, მიდიან განსაკუთრებით ახალგაზრდები და სოფლებში რჩებიან მოხუცებულები, ბავშვები და ქალები. მაგრამ ამ ბოლო ხანებში ძლიერ გახშირდა უმუშევართა რიცხვი ქალაქებში და ამიტომ ხშირად იძულებული ხდებიან ისევე სოფელს დაუბრუნდნენ, ისევე სოფლის აუტანელ პირობებში დაფონ სული⁴.

ქუთაისის გუბერნიის ოფიციალურ მიმოხილვაში (1906 წ.) ნათქვამია, რომ საშოვარზე გასვლა განსაკუთრებით განვითარებული იყო რაჭის, ლეჩხუმის, ზუგდიდისა და ოზურგეთის მაზრებში. კერძოდ, რაჭის მაზრის შესახებ აღნიშნულია, რომ აქედან „მამრობითი მოსახლეობის ნახევარი“ ყოველწლიურად მიდის საშოვარზე: მზარეულად, ლაქიად, მხერხავად, დურგლად და მეტივეებად⁵. ლეჩხუმის მაზრიდან თითქმის ყველა შრომა-უნარიანი მამაკაცი გადიოდა სა-

¹ МИЭБГКЗК, I, III, 252—253.

² იქვე, 253—255.

³ Краткий обзор коммерческой деятельности Закавказья за 1901, 1903, стр. 52.

⁴ გლეხთა მთარობა გურიაში, 1904, გვ. 4—5.

⁵ Обзор Кут. губ. за 1906 год, 43.

„შოვარზე, უპირატესად მიწის სამუშაოებზე (ვენახის გადაბარვა, თხრილების ამოღება), შავ მუშებად და სხვა დღიურ სამუშაოზე მიდიოდნენ იმიერკავკასიაშიაც, უმთავრესად პურის აღებისა და თიბვის სამუშაოებზე“¹.

ე. კალევიტი ხანგრძლივი უმუშალო დაკვირვების საფუძველზე ასკნიდა, რომ სევანებისათვის რამდენადმე არსებითი შემოსავლის ერთადერთ წყაროს წამოადგენს გარე საშოვარზე გასვლა².

ქუთაისის გუბერნიაში, როგორც ს. ლიბრაძე წერდა, 1890-იან წლებში სოფლად მუშის „ხელფასი მინიმუმამდე შემცირდა“, მაგრამ „ასეთ ხელფასზედაც მხოლოდ იშვიათად ბედნიერს შეუძლია იმოვნოს სამუშაო თავის სოფელში... მაშინ ის მიდის ჭიათურაში და იქ მუშაობს მარგანეცის მალაროებში“³. გლეხობა მიეშურებოდა უმთავრესად თბილისს, ბაქოს, ჭიათურას, აგრეთვე ბათუმს, ფოთსა და შავი ზღვის სხვა ნავსადგურებში, კიდევ სოხუმის ოკრუგში — თამბაქოს პლანტაციებზე სამუშაოდ. ამ უკანასკნელი მიზნით თურქეთიდან აქ ბლომად მიდიოდნენ აგრეთვე ლაზები (ქანები), ბერძნები და სომხები. 1909 წ. ოფიციალური ცნობით ქუთაისის გუბერნიის „თითქმის მთელი შრომისუნარიანი მოსახლეობა წლის უმეტეს ნაწილს ატარებს არა მხოლოდ თავიანთ სოფლებს გარეთ, არამედ გუბერნიის საზღვრებს გარეთაც“⁴.

თბილისის გუბერნიაში (ბარში) საშოვარზე იმთავითვე მოდიოდნენ გლეხები ქუთაისის, ერევნის, ბაქოსა და განჯის გუბერნიებიდან⁵.

ს. მაჩაბელის ცნობით (1884 წ.), „საშოვარზე გასვლა ერთ-ერთი მთავარი წყაროა ოსების კეთილდღეობისა“. ჩრდილოეთ ოსეთის, სახელდობრ, თერგის ოლქის მეზობლად მცხოვრებნი საშოვარზე მიდიოდნენ თერგის ოლქში, ხოლო სამხრეთ ოსეთის სოფლებიდან კი გორის, დუშეთისა და თბილისის მაზრებში. ამას გარდა, ახალგაზრდა ოსები სამსახურში დგებოდნენ საერთო პოლიციაში (დარაჯბად, ჩაფრებად და სხვ.), ხოლო ოსი ქალები მიდიოდნენ ძიძებად, შინამოსამსახურებად და სხვ⁶.

საერთოდ, გაღატაკებულ გლეხობას სხვა გზა არა ჰქონდა, თუ არა სოფლიდან საშოვარზე გასვლა. ალ. წულუკიძე 1903 წ. წერდა: „ყველას კარგათ მოეხსენება, თუ როგორ ამოძრავა ეკონომიურმა სივიწროვემ ჩვენებური გლეხები: სვანი, რაჭველი, იმერელი, კახელი, ქართლელი ურიცხვათ მიედინებიათ ქალაქებისაკენ და ადგილს დაეძებენ“⁷.

მაგრამ დასავლეთ საქართველოში მასობრივი ხასიათი მიიღო თვით წვრილი აზნაურობის გაღატაკებამ. კერძოდ, ოზურგეთის მაზრის აზნაურობის შესახებ 1905 წ. აკად. ნ. მარი აღნიშნავს, რომ ეს „თავადაზნაურობა უმეტეს წილად წვრილფეხა აზნაურობაა და მას მიწის მოსავალი ძლივს ჰყოფნის თავის სარჩენად... მათ შორის პირადად ვიცნობ ნამდვილ პროლეტარებს“⁸.

¹ Обзор Кут. губ. за 1908 год, 61.

² Э. Кальвейт, Очерк сельского хозяйства Верхней Сванетии, Тифлис, 1911, стр. 61—63.

³ КСХ, 1897, № 18, стр. 495.

⁴ МВЗУЗ, VI, 21.

⁵ ТКОСХ, 1885, № 6—7, стр. 438—439.

⁶ МИЭБГКЗК, VI, 237—238.

⁷ ალ. წულუკიძე, თხზულებანი, 1943, თბ., გვ. 116.

⁸ პროფ. ნ. მარი, გურიის მოძრაობის შესახებ, „ივერია“, 1905, № 134.

თვით მთავრობის მიერ შექმნილი სოფლის მეურნეობის საპრობლემო შემსწავლელი ადგილობრივი კომიტეტის დასკვნითაც ქუთაისის გუბერნიის თავად აზნაურთა 25%-ს იმდენად ცოტა ჰქონდა მიწა, რომ მისი მოსავლით არ შეეძლოთ თავის გამოკვება¹. სწორედ ამაში იყო დ. კლდიაშვილის მოთხოვნათა გმირების წარმოშობის ეკონომიური საწყისები.

ასეთ გაპირვებაში ჩავარდნილი აზნაურობა არ თავილობდა მიემართა ყალბადანდური ხერხებისათვისაც-კი, რათა ფული ეშოვნა². ამასთანავე, როგორც მ. ცხაკაია აღნიშნავდა, ნახევრად გაპროლეტარებული ან სავსებით პროლეტარი აზნაურობის ნაწილი, მსგავსად გლეხობისა, მიდიოდა ქალაქებში, სადაც ისინი ფრიად მრავალგვარ ასპარეზზე ლაჩიებად და შავ მუშებადაც-კი ეწყობოდნენ³.

საერთოდ ამიერკავკასიაში „იმ პირთა რაოდენობა, რომლებიც სოფლებიდან საშოვარზე გადიან ყოველწლიურად, სულ უფრო და უფრო მრავლდება“⁴. სოფლის თავისუფალ მუშათა ნაწილი სამუშაოს პოულობს სოფლურ რაიონებშიაც, მაგრამ „სულ უფრო მნიშვნელოვანი ნაწილი მიდის ქალაქებსა და საქარხნო პუნქტებში“, სადაც ისინი, ადრე თუ გვიან, ნამდვილ ინდუსტრიულ მუშებად იქცეოდნენ.

საერთოდ კითხვაზე, თუ რა აიძულებდა გლეხს გაქცეულიყო სოფლიდან ქალაქში, ი. სტალინი უპასუხებდა: „შიშხილის შიში, უმუშევრობა, ის ვარემოება, რომ სოფელი მისთვის წარმოადგენდა დედინაცვალს, და იგი მზად იყო გაქცეულიყო იქიდან, თუნდაც ეშმაკთან, ოღონდ რამე სამუშაო მიეღო“⁵.

დ. საშოვარზე გასულთა მდგომარეობა. ქალაქში პირველად მოხვედრილი სოფლელი მუშა, გარდა ჩვეულებრივისა, ცხადია, კიდევ მის „გამოუცდელი“ ბასთან დაკავშირებულ“ მრავალ გაპირვებასა და დამცირებას განიცდიდა. ქალაქად თუ სოფლად საშოვარზე წასული მუშა უპირატესად შემთხვევითს დღიურ სამუშაოზე იყო დამოკიდებული და რაც უფრო ბლომად მიდიოდნენ გაპროლეტარებული გლეხები საშოვარზე, მით უფრო დაბალი იყო მათი ხელფასიც. მაგალითად, ქიათურის მარგანეცის საწარმოებში მისულ სოფლელ მუშათა მდგომარეობა ძალზე უნუგემო იყო. აქ „მუშაობა მძიმეა და სახიფათო სიცოცხლისათვის და თუ ამას დაეუმატებთ კიდევ, რომ დამპირავებლები არაყოველთვის უხდიან კეთილსინდისიერად მუშებს, მაშინ ცხადი იქნება, თუ რამდენად მძიმე მდგომარეობაში იმყოფება სოფლის მუშა“⁶. გარდა მალაროებში მუშაობისა, გლეხები ხელს ჰკიდებდნენ ქიათურიდან ყვირილაში მარგანეცის ურმით გადაზიდვას. წინათ ეს სამუშაო საკმაო ხელფასს იძლეოდა, მაგრამ რკინიგზის გაყვანის შემდეგ ხსენებულ მანძილზე 1 ფუთი მარგანეცის გადაზიდვის ფასი ერთი სამად და ოთხად დაეცა. ახლა მეურმე გლეხებს კონკურენციას უწევდა რკინიგზა და ამას გარდა მწონავებიც, როგორც წესი, ატყუილებდნენ მეურმეებს და კიდევ ყოველ ათ ფუთზე ორ ფუთამდე გამოურიცხავდნენ ხოლმე როგორც შემწობისა და სხვ. დასაკლისის „დადგენილ ნორმას“.

¹ ТМРСХП, т. LII, 230.

² ჟურნ. „მომბე“, 1904, № 1, გვ. 83—84.

³ Протоколы III съезда РСДРП, гв. 259—260.

⁴ РСХ, 1905, № 568, გვ. 67.

⁵ ი. სტალინი, ლენინიზმის საკითხები, თარგმანი XI რუს. გამოცემიდან, 1951, თბილისი, გვ. 427.

⁶ РСХ, 1897, № 186, გვ. 495.

მაგრამ განსაკუთრებით მძიმე იყო საშოვარზე გასული მოზარდების მდგომარეობა. მათი ნაწილი, გოგოები თუ ბიჭები, როგორც ხელზე მოსამსახურენი „დიდაკობის“ ოჯახებში, შევირდები და მუშები — სამიკიტნობესა და სასა-ტუმროებში, ფაბრიკებსა და ქარხნებში ძალიან ადრე ეჩვეოდა გარყვნილ და თანხირ ცხოვრებას და მორალურად ეცემოდა.

უმიწაწყოლად დარჩენილი ქუთაისის გუბერნიის გლეხობის ნაწილი იძულებული ხდებოდა სავსებით დაეტოვებია სამშობლო და საცხოვრებლად საბოლოოდ გადასახლებულიყო სხვაგან, მაგალითად, იმიერკავკასიაში. ამ სახის მოსახლეობის ემიგრაცია ჩვეულებრივად აიხსნება მიწის სიმცირით ქვეყანაში, საიდანაც აიყრებიან ხოლმე, და თავისუფალი მიწის ფონდის არსებობით იქ, სადაც სახლებიან. მართლაც, დასავლეთ საქართველოში, როგორც დავინახეთ, მიწის დიდი სივიწროვე იყო, თუმცა, ცხადია, არა ყველგან, კერძოდ, სოხუმის ოკრუგსა და ბათუმის ოლქში საკმაოდ მოიძებნებოდა თავისუფალი მიწები. მაგრამ ცარიზმის ადმინისტრაციამ ეს მიწები საკოლონიზაციოდ მისცა მხოლოდ ცენტრალური გუბერნიებიდან გადმოსახლებულთ, მაშინ როდესაც იქვე მეზობლად ადგილობრივი მკვიდრი გლეხობა მიწის უდიდეს სიმცირეს განიცდიდა. ამგვარად, როგორც ვ. ლენინი აღნიშნავდა, იმ დროს, როდესაც საკმარის იყო ეწარმოებიათ იმიერკავკასიელი უმიწაწყოლ გლეხობისათვის დასახლებელი ადგილების სხვაგან გამოძებნა, ნამდვილად კიდევ აქეთკენ გადმოსახლებას აწარმოებდნენ¹.

ასეთ პირობებში საქართველოს გლეხობას სხვა გზა არა ჰქონდა, თუ არა სხვა ქვეყანაში გადასახლება. აქედან, მაგალითად, იმიერკავკასიაში გადასახლებული გლეხები მძიმე მდგომარეობაში ვარდებოდნენ. 1904 წ. ე. კახელი წერდა: „ვინც დაწვრილებით გაეცნობა ჩრდილოეთ კავკასიაში გადასახლებულთა არასასურველ მდგომარეობას, ყველას გული დაეწვის, ყველას თვალთვან სიბრალულის ცრემლი წამოუვავა“². ამ საკითხზე ბევრი იწერებოდა საერთოდ მამინდელ ადგილობრივ პრესაში³.

როგორც დავინახეთ, საერთოდ იმიერკავკასიის სოფლებში, განსაკუთრებით 1880-იანი წლებიდან მოყოლებული, ბლომად იყო „ქარბი“ მოსახლეობა. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, აქ ზოგიერთ რაიონში და ხანაც კიდევ ერთდროულად რიგ მაზრაში საგრძნობი ხდებოდა თავისუფლად დაქირავებული მუშახელის ნაკლებობა.

ამ მოვლენას მრავალი მიზეზი ჰქონდა, რომელთა შორის პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ საზოგადოდ სოფლის მეურნეობის დამახასიათებელი მუშახელზე მოთხოვნის სეზონურობა. უმთავრესად მოსავლის აღების, მაშასადამე, შრომის გრაფიკის ე. წ. „პიკური დატვირთვის“ პერიოდებში, როდესაც დგება „კრიტიკული მომენტი“, აუცილებელია მუშახელის მაქსიმალური დაძაბვა, რის შემდეგაც ერთბაშად ფრიად ეცემა მოთხოვნა მუშაძალაზე. ცნობილია, რომ სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა სისტემისა და სხვადასხვა წარმოებრივი მიმართულების პირობებში მუშახელზე მოთხოვნის ეს რყევადობა ატარებს თავისებურ, განსხვავებულ, ხასიათს; ე. წ. „კრიტიკული მომენტი“ დგება იმისდა

¹ ვ. ი. ლენინი. თხზულებანი, ტ. 18, გვ. 100—101.

² „ივერია“, 1904, № 72.

³ პრლ. ა. ხახანაშვილი, მიწის სიმცირე კავკასიაში და გადმოსახლების პოლიტიკა, „ივერია“, 1905, № 162; ფ. გოგიჩაიშვილი, გადმოსახლება თუ გადასახლება? „ივერია“, 1905.

მიხედვით, თუ საერთოდ წარმოების პროცესის რომელი პერიოდი (სტადია) ყველაზე შრომატევადი, როდესაც აუცილებელია შრომითი რესურსების მაქსიმალური დაქიმივა. მაგალითად, სიმინდის კულტურისათვის ასეთი პერიოდებია თოხნის დროს, ბამბისათვის — მოსავლის აღების დროს და ა. შ. ამასთანავე სხვადასხვა კულტურაში თვით მოსავლის აღების პერიოდი წლის სხვადასხვა დროს ხვდება. რაც უფრო ექსტენსიურ ხასიათს ატარებს სოფლის მეურნეობა, მით უფრო საგრძნობი წარმოების სხვადასხვა პერიოდში მუშაძალაზე მოთხოვნის რყევადობა.

ცხადია, სოფლად მუშახელის სიმცირე სეზონურ სამუშაოებზე ნაკლებად აქნებოდა საგრძნობი, რომ მიწათმოქმედებაში, განსაკუთრებით მოსავლის აღების სამუშაოებზე, გამოყენებული ყოფილიყო მანქანები. მაგრამ, რასაკვირველია, ვერ დავეთანხმებით „ადგილობრივი კომიტეტების“ შრომებში მიღებულ დასკვნას¹, რასაც იმეორებდა ნ. ტარატინოვიც, რომ თითქოს ამიერკავკასიაში საერთოდ მიწათმოქმედების ასპარეზზე „მუშახელის ნაკლებობის მიზეზი არის მხოლოდ ფრიად განსაზღვრული გამოყენება და თითქმის სრული უქონლობა საზოგადოდ სოფლის მეურნეობის სამუშაოებში შრომის გამოზოგველი იარაღებისა და მანქანებისა“². არსებითად უდავოა, რომ ჩამორჩენილ ტექნიკურ ბაზაზე დამყარებულ სოფლებშიაც არ წარმოიქმნებოდა საერთოდ მუშახელის საგრძნობი ნაკლებობა, რომ არ დაწყებულიყო და მნიშვნელოვანი ზომით არ განვითარებულიყო წვრილი გლეხური მეურნეობის დაშლისა და, მაშასადამე, ერთი მხრივ, ვაპროლეტარებელი გლეხობის სოფლიდან გასვლის და, მეორე მხრივ, მათი მიწების სოფლის ბურჟუაზიის ხელში კონცენტრაციის პროცესი.

სოფლად თავისუფლად დასაქირავებელი მუშახელის „გამოლევას“ არსებულ პირობებში იწვევდა უმთარესად ის გარემოება, რომ 1880-იანი წლებიდან ამიერკავკასიაში ქალაქური ცხოვრებისა და მთამადნეულის (მოპოვებითი) მრეწველობის სწრაფი განვითარება მნიშვნელოვან მოთხოვნას აყენებდა მუშაძალაზე და, მაშასადამე, ბლომად იზიდავდა მცირემიწიან და უმიწაწყლო გლეხობას. ს. ტიმოფეევი აღნიშნავდა, რომ ქუთაისის გუბერნიის სიმინდის კულტურის რაიონებში უკვე 1890-იანი წლებიდან ძნელდება ყანების დამუშავება, განსაკუთრებით გათოხვნა, რადგან გლეხთა „საშოვარზე ვისვლის მეოხებით“ მუშახელი ძლიერ გაძვირდა³.

ასეთ პირობებში სავსებით ბუნებრივი იყო, რომ სოფლებში მიწათმოქმედების სამუშაოთა ე. წ. პიკური პერიოდების დადგომისას თავს იჩენდა მუშახელის ნაკლებობა და ხშირად მწვავე ნაკლებობაც. სწორედ ამიტომ ამიერკავკასიის სოფლები, რომლებიც გამუდმებით და ბლომად ისროდნენ ქალაქებისაკენ და საერთოდ გარე საზოგრებზე „ჭარბ“ მუშახელს, იმავე დროს წარმოადგენდნენ შრომის შინაგან ბაზარსაც ამიერკავკასიისაკენ სოფლების თუ ამიერკავკასიის გარედანაც შემოსული მუშებისათვის.

ახლა გავეცნოთ ამიერკავკასიის საზღვრებს გარედან შემოსული სოფლის მუშების მდგომარეობას.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ბლომად მიდიოდნენ ირანელი გლეხები, რომლებიც მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ აჭარა სოფლის მეურნეობასა და მრეწველობაშიაც — შავი მუშების სახით. თბილისის, ერევნის, განჯის და შაქოს გუბერნიების უპირატესად მეჯოგეობის მიმდევარი მუსლიმანი მოსახ-

¹ ТМРСХП, ЛП. 181.

² КСХ, 1904, № 532, გვ. 318.

³ Отчет о деятельности Кавказск. филлоксерного комитета, Тифлис, 1901, II, 7.

ლომა ზაფხულობით, როგორც წესი, იალაღებში (მთებზე) მიედინებოდა, ასე რომ სწორედ პურელის აღებისა და ამასთანავე ბამბისა და ბრინჯის შრომატევადი სამუშაოების შესრულებისას ამ კულტურთა რაიონებში ყოველთვის თავს იჩენდა მუშაქალის სიმცირე, რის გამოც, ცხადია, აქეთკენ ბლომად მოდიოდა მუშახელი სხვა, შორეული თუ შედარებით ახლობელი რაიონებიდან.

როგორც „ადგილობრივი კომიტეტების“ შრომებში ვკითხულობთ, მაგალითად, განჯის გუბერნიაში პურის აღებას მოსახლეობა იწყებდა სწორედ იალაღებში წასვლის წინ, რის გამოც პური იმ მინდვრებზე, სადაც მოსავალი ამ დროისათვის კიდევ არ იყო მწიფე, აულებელი რჩებოდა მანამ, სანამ ან ისინი არ ჩამოვიდოდნენ მთებიდან მის მოსამკვლად, ანდა მოსავლის აღებას არ შეუდგებოდნენ სხვა რაიონებიდან მოსული მუშების დაქირავებით. არაიშვიათად, როდესაც ასეთი მუშები საკმაო რაოდენობით არ იშოვნებოდა (მაგ., 1902 წ. განჯისა და ყაზახის მაზრებში), პურის აღებას ვერ ასწრებდნენ და მისი მნიშვნელოვანი ნაწილი მინდვრებზე რჩებოდა, ნადგურდებოდა¹.

მაგრამ ბამბისა და ბრინჯის კულტურის რაიონები გარედან მოსულ მუშახელზე უფრო მეტად იყვნენ დამოკიდებულნი. ბამბისა და ბრინჯის პლანტაციებში შრომის პირობები ფრიალ ძძიმე იყო, დიდ ფიზიკურ ამტანობასა და გამძლეობას თხოვლობდა, რის გამოც ადგილობრივი მოსახლეობა, „მიუხედავად შედარებით მაღალი ხელფასისა“², არ ეტანებოდა ამ სამუშაოებს³. მითუმეტეს, რომ იგი თავის ჯოგთან ერთად ამ დროს იალაღებში მიდიოდა; ანდა კიდევ, თუ საკუთარი პირუტყვი არ ჰყავდა და ვერც მსხვილ მეჯოგესთან „მოიჯარედ“ ან მოჯამაგირედ ვერ მოეწყობოდა, მაშინ მას უფრო ესარფებოდა მთელი წლით, ე. ი. მუდმივ სამუშაოზე, წასულიყო ბაქოს ნავთობის სარეწავებზე⁴. ასეთ პირობებში აქ მიეჩვივნენ ირანის მეზობელი სამფლობელოებიდან მიწათმოქმედების სეზონურ სამუშაოებზე, აგრეთვე აგურის, კრამიტის, თიხის ქურქლეულის და სხვა შინამრეწველურ სარეწავებში მუშათა რეგულარულ მოსვლას. ირანელ მუშათა მოთხოვნილების დონე ძალზე დაბალი იყო, ამიტომაც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ისინი ყველაზე იაფ და თითქმის ყველაგან სასურველ მუშახელს წარმოადგენდნენ.

ამიერკავკასიის სოფლებში, განსაკუთრებით 1890-იანი წლებიდან, სამუშაოდ ბლომად მოდიოდნენ გლეხები თურქეთის სამფლობელოებიდანაც. თურქეთიდან საქართველოში სამუშაოდ მოდიოდნენ ბერძნები, ქანები (ლაზები) და განსაკუთრებით სომხები. ესენი აქ, უპირატესად, მუშაობდნენ შავი ზღვის სანაპიროების თამბაქოს პლანტაციებში. მემამულეები არჩევდნენ ადგილობრივი უმიწაწყლო გლეხობის ნაცვლად მიწები იჯარით მიეცათ თურქეთიდან საშოვარზე ჩამოსულ მეთამბაქოებისათვის, რამდენადაც ამათი მოთხოვნილება შედარებით დაბალი იყო და, მასსადამე, უფრო მაღალ საიჯარო ქირას იხდიდნენ.

უკვე გასული საუკუნის მიწურულს დასავლეთ საქართველოს უმიწო გლეხები ჩივიან მიწათმოქმედებისა და სახელმწიფო ქონებათა მინისტრის წინაშე, რომ აქ, სოხუმის ოკრუგში, მათ ავიწროებენ თურქეთიდან გადმოსული მეთამბაქო ბერძნები და სომხები, რომელთათვის მიწის იჯარით გაცემა. ანდა რომელთა დღიურ თუ თვიურ ქირაზე აყვანა უფრო ესარფებათ მემამულეებს⁴.

¹ ТМКСХП, ЛII, 172.

² Обзор Эриванской губ. за 1893 год, 83-37.

³ ТМКСХП, ЛII, 180; РТКЭЖЛ, 646.

⁴ ШИАЛ МЗГИ; департ. гос. зем. имуществ., отд. V, стол. 2, საქმე 248, ფ. 2-3

ამგვარად, თურქეთისა და ირანის სამფლობელოებიდან საშოვარზე აქეთ-
კენ გადმოსული გლეხები საგრძნობ მეტოქეობას უწევდნენ მიწათმოქმედების
სამუშაოებში ადგილობრივ გლეხებს. მაგრამ კიდევ უფრო საგრძნობი იყო მათი
კონკურენცია სამრეწველო და სანავთსადგურო ქალაქებში. ბაქოს, ბათუმს,
ჭიათურას, ალავერდს, ფოთსა და სხვ. თურქეთიდან საშოვარზე გადმოსულ
გლეხთა დაწოლით ძლიერ დაეცა ხელფასი, მაგალითად, ბათუმში, რამდენადაც
კულტურულად ჩამორჩენილი და, მაშასადამე, დაბალი მოთხოვნილების თურ-
ქეთის სომხები ადგილობრივ (უმთავრესად ქუთაისის გუბერნიის) მუშებთან
შედარებით ძლიერ დაბალ ხელფასზედაც ჰკიდებდნენ ზღვას სამუშაოს.

განსაკუთრებით დიდი ზომით (1900-იან წლებში საშუალო წლიურად 75—
80 ათასი კაცის რაოდენობით) მოდიოდნენ მუშები კავკასიაში შიგა რუსეთიდან
და უკრაინიდან, თუმცა (ტიხორეცკის სარეგისტრაციო პუნქტის მონაცემებით)
მათი უდიდესი უმრავლესობა, 2/3, იმიერკავკასიაში რჩებოდა. იმიერკავკასიაში
გადმოდიოდნენ უპირატესად მეთევზეები (მხოლოდ კასპიის ზღვის სათევზაო
სეზონზე ყოველწლიურად მოდიოდა დაახლოებით 10.000 მუშა) და კვალიფი-
ციური მშენებელი მუშები: დურგლები, ქვის მთლელები, მგლესავეები და სხვ.
საერთოდ ეს მუშები ხშირად საალაბედოდ მოდიოდნენ, ისე რომ „წინასწარ
არავითარი გარიგება არა ჰქონდათ შეპირებული დამქირავებელთაგან“¹.

ე. სოფლის დაქირავებული მუშის ხელფასი. უმიწაწყლოდ დარჩენილი და
მცირემიწიანი გლეხობის არამცთუ მთელი ზედმეტი პროდუქტი, არამედ ხში-
რად აუცილებელის ნაწილიც მიჰქონდა მემამულეს, სახელმწიფოს (მეტროპო-
ლიას), მევახშეს, მედუქნეს, ეკლესიას, შემსყიდველს. გლეხი ვერსად გაექცეო-
და მათ, იქნებოდა იგი უმთავრესად „დამოუკიდებელი“ მიწის მუშა, მეჯოგე,
შინამრეწველი. თუ სავსებით პროლეტარი და მემამულისა თუ ჯოგის მფლო-
ბელის მოჭამაგირე. 1890-იან და 1900-იან წლებშიც, დიდის ზომით შენარჩუნე-
ბული ბატონყმური ექსპლოატაციის გადანაშთებს გარდა, სავაჭრო და სავაზმო
კაპიტალის როლის ზრდის მეოხებით მიმდინარეობდა სოფლის მოსახლეობის
ძირითადი მასების სულ უფრო მზარდი ეკონომიკური ექსპლოატაცია, რისი ბუ-
ნებრივი შედეგიც იყო გლეხობის მკაცრი დიფერენციაცია: ერთი მხრივ, კულა-
კობა (და ვაჭარ-შემსყიდველნი) და, მეორე მხრივ, უმიწაწყლო გლეხობა, რო-
მელიც ჰქმნიდა სოფლის პროლეტარიატს და რომლის მხოლოდ მცირე ნაწილი
პოულობდა სამუშაოს ადგილობრივ მსხვილ და წვრილ მამულებში, ხოლო დი-
დი ნაწილი იძულებული ხდებოდა საშოვარზე გასულიყო ქალაქებსა ან სოფ-
ლებში.

იმიერკავკასიაში სოფლად კაპიტალიზმის განვითარების მეოხებით გლეხო-
ბის დიფერენციაციის პროცესს სავსებით შეესაბამება ის დახასიათება, რაც
რუსეთის ანალოგიური მოვლენის შესახებ მოგვცა ვ. ლენინმა: ერთი მხრივ,
შეძლებული გლეხობა, კულაკობა, იქნდა მიწებს, ყიდულობდა გაუმჯობესე-
ბულ იარაღ-მანქანებს, აფართოვებდა ნათესებს, ბალ-ვენახებს, ეწეოდა დაქირა-
ვებულ მუშათა ექსპლოატაციას, მეორე მხრივ, ღარიბ-ღატაკი და მცირემიწიანი
გლეხობა კარგავდა მიწას, პირუტყვს (გამწევ ძალას), მიდიოდა გარე საშოვარ-
ზე, პროლეტარდებოდა, იქცეოდა სოფლის თუ ქალაქის დაქირავებულ მუშად².

¹ Дм. Мерхалов, Движение сезонных рабочих из Европ. России на Кавказ...,
#915, 83. 5—13.

² ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 1, გვ. 115—116 და ტ. 3, თავი მეორე.

ამიერკავკასიის სოფლის მეურნეობაში 1870-იანი წლებიდან მოყოლებული შეუჩერებლად ეცემოდა დაქირავებული მუშის რეალური ხელფასი. ამასთანავე საჭიროა ითქვას, რომ 1900-იანი წლებისათვის აქ სოფლის პროლეტარიატი უკვე მნიშვნელოვან ძალას წარმოადგენდა. იგი შედგებოდა ან საცესებით უმიწო ლატაკებისაგან, ანდა სანადელო, საიჯარო თუ საკუთარი მიწის მეტად მცირე ნაკრის მქონე გლეხობისაგან, რომელიც ფაქტიურად არამცთუ საბოლოოდ დაყვანილი იყო სოფლის დაქირავებული მუშის მდგომარეობამდე, არამედ, ძალიან ხშირად, უფრო უარეს პირობებში იმყოფებოდა: მიწის პატარა ნაკერი, რომელიც მას ეჭირა, მხოლოდ იმად მსახურებდა, რომ მემამულეს, სოფლის ბურჟუას, ვაჟარს, მევახშეს, სახელმწიფოს და სხვ. გამოეჭაჩა სოფლის მუშისაგან აუცილებელი პროდუქტის დიდი ნაწილიც-კი.

საერთოდ, 1900-იანი წლებიდან, ზოგიერთ კუთხეში მაინც, წვრილი მიწათმფლობელი გლეხი სინამდვილეში უკვე დაყვანილია სოფლის დაქირავებული მუშის დონემდე, რომელიც მინიმალურ ხელფასს ღებულობს არა მხოლოდ მაშინ, როდესაც იგი გასულია საშოვარზე, ვთქვათ კაპიტალისტურ პლანტაციასში მუშაობს, არამედ მაშინაც, როდესაც თავის სანადელო თუ საკუთარ, ანდა იჯარით აღებულ მიწას ამუშავებს. ამასთანავე მიწის იჯარის ქირა და მიწის ფასი გაცილებით უფრო ჩქარა იზრდებოდა, ვიდრე ხელფასი სოფლის დაქირავებული მუშისა, რომელიც თამბაქოს, ჩაის, ბამბის და სხვა პლანტაციებში, მემამულეთა ვენახში (ზვარში) თუ მინდვრის სამუშაოებზე ეწეოდა „ქანც გამწყვეტ“ შრომას. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ამიერკავკასიაში სოფლის დაქირავებული მუშის მდგომარეობა მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდა, მაგალითად, შიგა რუსეთის გუბერნიათა ასეთივე მუშების პირობებისაგან, უწინარეს ყოვლისა იმით, რომ ამიერკავკასიაში შედარებით ძლიერ მცირე რაოდენობით იყო მსხვილი კაპიტალისტური „სოფლური ეკონომიები“ და ამდენადაც აქ მუშას უპირატესად წვრილი მემამულეები, კულაკები, მოიჯარეები და ვაჭრები (რომელთაც ხელში ჩაიგდეს ვენახები და სხვ.) ქირაობდნენ. ამათ მუშები არ სჭირდებოდათ დიდი რაოდენობით და არც დიდი ხნით და თანაც მეტი თუ ნაკლები ზომით, თუნდაც 4 — 5 დღით, შეეძლოთ სამუშაო სეზონის (მოსავლის აღების დროის) გადანაცვლება და, ამგვარად, მუშის შევიწროების გზით, ხელფასის დაწვევა¹. მაგრამ სოფლის მეურნეობის მუშათა რეალური ხელფასი მით უფრო ეცემოდა, რაც უფრო ძვირდებოდა მისი ოჯახისათვის აუცილებელი სოფლის მეურნეობის პროდუქტები და საერთოდ საყოფაცხოვრებო პირობები.

სამუდამოდ გაქრა ნატურალური ეპოქის დამახასიათებელი გლეხური მეურნეობის თვითკმარობა და აქედან გამომდინარე „უზრუნველობა“, როდესაც გლეხი წლის განმავლობაში შედარებით „დიდ დროს გართობასა და დასვენებაში ატარებდა“. მაგალითად ოფიციალური ცნობით, 1850-იან წლებში ქუთაისის გუბერნიის გლეხობა კვირაში თითქმის 2 დღეს არ მუშაობდა. კვირა — უქმეა, პარასკევი — ბაზრობის დღეა, შაბათს — მხოლოდ შუადღემდე და ისიც იოლ სამუშაოებს ჰკიდებდნენ ხელს². წინათ შემოდგომიდან, მოსავლის აღებიდან გაზაფხულამდე, მთელ პერიოდში გლეხი შედარებით იმდენს არ მუშაობდა. მაგრამ მერმე, განსაკუთრებით 1880-იანი წლებიდან კი, გლეხს უკვე სულ მცირე დრო რჩებოდა დასვენებისათვის. მოსავლის აღებიდანვე გლეხი ქალაქში ან საერ-

¹ Е. Канцлер, Оплата труда рабочих в сельском хозяйстве..., КХ, 1909, № 21, стр. 5.

² Лаврентьев, Стат. опис. Кут. губ., 1858, СПб, стр. 79.

თოდ გარე საშოვარზე უნდა წავიდეს. სადაც გაზაფხულამდე რჩება; ხოლო სოფელში დაბრუნებულსაც კიდევ „უდიერი შრომისაგან“ ხშირად „თვალის წაყუილების“ დროც არა აქვს¹.

დიდძალი წვრილგლეხური მეურნეობა, ჩამორჩენილი, საცოდავი ინვენტარით რომ ამუშავებდა თავის სანადელო და მემამულის მიწებს, არსებითად წარმოადგენდა ხელოვნურ გადამეტმოსახლეობას მიწათმოქმედებაში; ხელოვნურს იმ აზრით, რომ აქ ძალდატანებით ხდებოდა დაცვა დრომოქმულ ბატონყმურ ურთიერთობათა ძლიერი გადანაშთებისა, რომელთა „განმტკიცებას“ ცდილობენ ეგზეკუციებით, დამსჯელი ექსპედიციებით, გადასახლებებითა და დახვრეტებით.

სოფლად კაპიტალისტურ ურთიერთობათა შექრის მეოხებით წარმოქმნილი ეს შეფარდებითი გადამეტმოსახლეობა, უკეთ მისი ნაწილი, ადრე თუ გვიან ტოვებს სოფელს და არსებობის საშუალებათა მოსაპოვებლად საშოვარზე გადის. საშოვარზე ჩვეულებრივ გადის სოფლის წვრილმწარმოებელთა, ბოგანოთა, ლარიბ-ლატაკთა მასიდან ყველაზე ინიციატივიანი და, როგორც წესი, ახალგაზრდა ძალები. თავდაპირველად საშოვარზე გასვლა არა მხოლოდ მატერიალური ხელმოკლეობისა და გაკირვების, არამედ, რამდენადმე მაინც, გამბედაობის საქმეც იყო; მაგრამ მერმე ამ მოძრაობამ ფართო, მასობრივი ხასიათი მიიღო. განსაკუთრებით დიდად წამქეზებელი იყო ქალაქებიდან შინდაბრუნებული გლეხების მაგალითი. მით უფრო, რომ ასეთი „ნავალი“ გლეხი, რომელიც სულ უფრო ნაკლებად იყო გლეხი, მალე ისევ გარე საშოვარს, ქალაქს უბრუნდებოდა და თან გაიყოლებდა სოფლის გაბოგანოებულ ახალგაზრდებს.

საერთოდ, საშოვარზე გასვლას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სოფლის ცხოვრებაში. აქ, უწინარეს ყოვლისა, აღსანიშნავია, რომ სწორედ ამ გზით მიმდინარეობდა სოფლის მოსახლეობიდან მრეწველობის მუშათა გამოყოფა, რამდენადაც დროებით საშოვარზე გასული გლეხი ადრე თუ გვიან საბოლოოდ რჩებოდა ქალაქში. მაგრამ თუნდაც სეზონურად, მაგალითად, მოსავლის აღებიდან გაზაფხულამდე საშოვარზე, ქალაქში, ქარხანასა თუ მალაროში სამუშაოდ მიმავალი ღარიბი, უმიწაწყლო მიწის მუშა სულ უფრო ნაკლებად რჩება „ხეპრე გლეხად“, ის, ასე ვთქვათ, ქალაქელდება და არსებითად მრეწველობის მუშათა კლასის წრეშია მოქცეული და მით უფრო მეტი ზომით, რაც უფრო მეტროლს თამაშობს მის ყოფა-ცხოვრებაში საკუთარი მუშაძალის გაყიდვით მიღებული ფული — ხელფასი.

რასაკვირველია, მიყრუებული და მიუვალი, ქალაქებს დაშორებული და საერთოდ ცივილიზაციის მაჯისცემას მოწყვეტილი სოფლიდან, განსაკუთრებით მთებიდან საშოვარზე გასვლას არ შეეძლო პროგრესული მნიშვნელობა არ ჰქონოდა. საშოვარზე გამსვლელ გლეხთა შორის მეტი იყო წერა-კითხვის მცოდ-

¹ აღ. დ. მაჩაბელი გორის მაზრის სოფ. ქურთას მცხოვრებ გლეხთა შესახებ 1899 წელს წერდა: „დაღონებული ხალხია. დიდცი და პატარაც თავის გაკირვებას გრძნობს და ნაღვლობს; მოხუცებულები უფრო მხიარულები არიან, თუნდ დიდ კირგამოვლილებიც იყვნენ. მარტო ყველიერში იციან ბეჭებმა თამაში. სხვა დროს არა სცალიანთ; საზოგადოდ თითქოს ეთაყილებათ თამაშობა. მათ გასართობ თამაშს შეადგენს წყვილ-პანტიობა, ჩალიჩო და ზედაღვრობა, ძვირათ ბურთის და რიკის თამაში...“ „კვირა-უქმის წმინდათ ვერ ინაბავენ, მხოლოდ პარასკევობით გუთანს არ შეაბამენ, მიწას არ სძვრენ—ქარ-სეტყვის უქმეაო. დიდ დღესასწაულებს გულგრილად ეგებებიან. ეკლესიაში სიარული არ უყვართ. მხოლოდ საკვირაძლოებს რომ მიიტანენ საყდარში მაშინ დასალოცად დაპატიებენ ერთმანეთს. ქურდობა სძულთ“ (აღ. მაჩაბელი, სოფ. ქურთა და მისი მიდამოები, ჟურნ. „აქაკის თეოფური კრებული“, 1899, № 1, განყ. II, გვ. 4—5.

ნე. მათ, როგორც ნავალ ადამიანებს, „ქკუა ეკითხებოდით“ სოფელში, სადაც კულტურა და საერთოდ ახალი საზოგადოებრივი ცნობიერება შექმნიდა.

„ნაქალაქარი გლეხი“ გარეგნულადაც, ჩაცმა-დახურვითაც, განსხვავდებოდა. იგი ნელ-ნელა მდღეობდა სოფლური დამყაყებულობისა და ჩამორჩენილობის, პატრიარქალურობისა და საერთოდ პირადი მორჩილების, უსიტყვობისა და უთქმელობის, „დაბალი ღობის“ მდგომარეობიდან, მას სოფლად თავისუფლებისადმი მისწრაფების, კლასობრივი ბრძოლის, რევოლუციური მოძრაობის სულისკვეთება შექმნიდა და, როგორც წესი, ასეთი მოძრაობის წამქეზებლის როლს თამაშობდა.

აღსანიშნავია, რომ საშოვარზე გასვლით, სოფელს ტოვებდა რა შეფარდებითი ქარბი მოსახლეობა, რამდენადმე უმჯობესდებოდა შინდარჩენილთა მდგომარეობა; ეს, უწინარეს ყოვლისა, იმაში გამოიხატებოდა, რომ სოფლად მუშახელის შემცირების მეოხებით, როგორც ზემოთ დავინახეთ, მატულობდა სოფლის მეურნეობის დაქირავებული მუშის ხელფასი.

საშოვარზე გასვლა, რამაც ამიერკავკასიაში 1880—90-იანი წლებიდან უკვე მასობრივი ხასიათი მიიღო, სოფლის მეურნეობის (მიწათმოქმედების) თუ ქალაქის (მრეწველობის) სექტორში ადიდებდა წარმოებაში ჩაბმულ დაქირავებულ მუშათა რიცხვს, აფართოვებდა საერთოდ მთელ სახალხო მეურნეობაში დაქირავებული შრომის მასშტაბს. „კაპიტალიზმი სასაქონლო წარმოების განვითარების ის სტადია არის, როდესაც თვით სამუშაო ძალაც იქცევა საქონლად. კაპიტალიზმის ძირითადი ტენდენცია იმაში მდგომარეობს, რომ სახალხო მეურნეობის მთელი სამუშაო ძალა წარმოებაში გამოყენებულ იქნას მხოლოდ მეწარმეთა მიერ მათი ყიდვა-გაყიდვის შემდეგ“¹.

აქ უნდა აღინიშნოს, რომ ამიერკავკასიაში კაპიტალიზმამდელი წარმოების წესთა გადანაშთებითა და ინსტიტუტებით გარემოცულ ვითარებაში დაქირავებული შრომის სისტემა, ბურჟუაზიულ საზოგადოებრივ ურთიერთობათა ეს ერთ-ერთი მთავარი საფუძველი, მეტისმეტად მრავალნაირ ფორმაში ვლინდებოდა და მუშაძალის შინაგან ბაზარს ქმნიდა. როგორც ქალაქად, ისე სოფლად თვით წვრილ მეურნეობათა შორისაც მე-19 ს. მიწურულსა და მე-20 ს. დამდეგს ამიერკავკასიაში უკვე ძნელად თუ მოიძებნებოდა ისეთი მწარმოებელი, რომელიც არც თვითონ ქირავდებოდა და არც სხვას ქირაობდა. ასე რომ, მუშაძალის ყიდვა-გაყიდვა საყოველთაო მოვლენას წარმოადგენდა და ეს ურთიერთობა ყოველდღიურად ვითარდებოდა საერთოდ ფულადი მეურნეობის, კაპიტალიზმის ამ ერთ-ერთი საფუძვლის, განვითარებასთან ერთად.

დაქირავებული მუშის ექსპლოატაცია, მართალია, მე-19 ს. ბოლოს მეტ-ნაკლები ზომით უკვე მიმდინარეობდა სოფლის მეურნეობის თითქმის ყველა დარგში, მაგრამ იგი უფრო განვითარებული იყო სპეციალურ და ტექნიკურ კულტურათა (მებაშვობა, მეთამბაქოეობა, მევენახეობა და სხვ.) რაიონებში, სადაც სოფლისმეურნეობრივი წარმოება უპირატესად საქონლური წარმოების ხასიათს ატარებდა.

საერთოდ, საშოვარზე გასული გლეხობა, სოფლის პროლეტარიატის დიდი ნაწილი ნახევრად ქალაქში მუშაობდა, ნახევრად — სოფელში და მაინც ნახევრად შიმშილობდა.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტომი 3, გვ. 698.

ა. სავაჭრო მიწათმოქმედება. სოფლის დიფერენციაცია, გლეხობის ნაწილის უწილადოდ დარჩენა, სავაჭრო მიწათმოქმედების განვითარების კვალდაკვალ ძლიერდებოდა.

მაგალითად, სოხუმის ოკრუგში მეთამბაქოეობის სწრაფმა განვითარებამ შვედრთა მიწიდან აყრა და მათ მაგიერ მემამულეთა მიერ მიწების შემოსულ მეთამბაქოეთათვის გადაცემა გამოიწვია. 1899 წელს მიწათმოქმედებისა და სახელმწიფო ქონებათა მინისტრის სოხუმის ოკრუგის გუმისტას რაიონის გლეხთა ასმა კომლმა შემდეგი შინაარსის არხით მიმართა: „ჩვენს სოფლებში, სენაკისა და ოზურგეთის მაზრაში არ გვქონდა რა ერთი ნაკუწი მიწაც არსებობისათვის საბრძოლველად, ჩვენ აფხაზეთში მოვიძიეთ საიჯარო მემამულე ტოლსტოის მიწა, სადაც უკვე რვა წელიწადია ვცხოვრობთ. ამჟამად მემამულე უფრო სარფიანად ცნობს მიწა გადასცეს თურქეთიდან გადმოსულ მეთამბაქოე სომხებსა და ბერძნებს...“.

რათა თავი დააღწიონ მემამულესთან საალაღბედო დამოკიდებულებას, გლეხთა წარმომადგენლები — ვინ იცის ეს მერამდენჯერ — ითხოვდნენ სახანინო მიწაზე გადასახლების უფლებას¹. მეფის ხელისუფლება მათ ყოველთვის უარს ეუბნებოდა იმ მოტივით, რომ სოხუმის ოკრუგის მთელი თავისუფალი მიწები საბოლოოდ განკუთვნილი იყო ცენტრალური გუბერნიებიდან გადმოსული გლეხებისათვის. მაგრამ ეს მხოლოდ ერთი მხარე იყო ხსენებული პროცესისა; 1900-იანი წლების დასაწყისიდანვე სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა თამბაქოს სავაჭრო პლანტაციების კონცენტრაცია, უკვე 1905 წ. სოხუმის ოკრუგში წვრილი, 1 დესეტინაზე ნაკლები პლანტაციების საერთო რაოდენობის მხოლოდ 53% -ს შეადგენდა; სწრაფად იზრდებოდა მსხვილი პლანტაციების ხეიდრიწონა; წვრილ მეთამბაქოეთა სულ უფრო დიდი ნაწილი დაქირავებულ მუშებად უნდა გადაქცეულიყო.

ბევრად უფრო ფართო მასშტაბით და უფრო ადრიდანვეც მიმდინარეობდა წვრილი გლეხობის მიერ როგორც საკუთარი, ისე სანადელო მიწების დაკარგვა მევენახეობის რაიონებში. ამიერკავკასიაში მევენახეობის განვითარების განხილვისას ჩვენ მოყვანილი გვაქვს მრავალი საილუსტრაციო მასალა, თუ როგორ მასობრივად გადადიოდა დავალიანებული გლეხობის ვენახები კულაკ-მევახშეთა, შემსყიდველ-სირაჯთა და საერთოდ სოფლის ბურჟუაზიის ხელში².

არა ნაკლებ საინტერესოა მაგალითები სავაჭრო მეცხოველეობის განვითარების ისტორიიდან. როგორც ცნობილია, ამიერკავკასიაში შვეიცარული ყველის წარმოება იწყება 1860-იანი წლებიდან. ამ საქმის მეწარმემ ბარონ ა. კუჩენბახმა ცარიზმის ადგილობრივი ადმინისტრაციისაგან მიღებული ყოველმხრივი დახმარების მეოხებით ბორჩალოში მოაწყო დიდი და რენტაბელური მეურნეობა. მაგრამ ადგილობრივ მკვიდრთათვის არამცთუ რაიმე სარგებლობა არ მოუტანია კუჩენბახის ყველის ქარხნებსა და ძროხების ფერმებს, არამედ, პირიქით, მათი კაპიტალისტური ორგანიზაციისა და ბუნების მეოხებით ავიწროებდ-

¹ ШИАЛ МЗГИ, Департамент гос. зем. и имуществ, 5, отд. 2, ст. 1899, საქმე 248, ფ. 1.

² 3. გუგუშვილი, მევენახეობის განვითარება ამიერკავკასიაში, ეკონ. ინსტ. შრომები, ტ. V—VI.

ნენ, აღატაკებდნენ და საბოლოო ანგარიშით მამა-პაპათა სამკვიდრებელიდან ამკვიდრებდნენ მეზობელ სოფელთა ადგილობრივ გლეხობას.

როდესაც 1880 წელს ნიდიგერმა (კუჩინბახის ქარხნის ყოფილმა ოსტატმა) შვეიცარული ყველის ფერმისათვის ბორჩალოში იჯარით აიღო თავად არღუთინსკის მიწა, მაშინ აქ მდებარეობდა სოფ. პატარა კამარლუ თარაქამათა 24 კომლით, რომლებიც მეჯოგეობასა და მიწათმოქმედებას მისდევდნენ. იჯარით აღებული 1500 დეს. მიწიდან ნიდიგერმა ნახევარი, თავის მხრივ, იჯარითვე მისცა ზემოხსენებულ გლეხთა 24 კომლს. მაგრამ „ყველის წარმოების განვითარებისა და მიხედვით ამ მიწებზე თანდათანობით ავიწროვებდა იგი გლეხებს, სანამ მთლად არ იქნენ ისინი აყრილნი და მთელი მიწა არ დაიკავა ქარხანამ“¹.

ცხადია, გლეხობა ასე ადვილად არ შეურიგდებოდა ამ გარემოებას. მაგრამ „მიუხედავად პროტესტებისა, მიუხედავად იმისა, რომ არა ერთხელ წაუკიდეს ცეცხლი ნიდიგერის თივას და მიუხედავად მის სიცოცხლეზე ხელყოფის ცდისა, გლეხები ბოლოს მაინც იძულებული შეიქმნენ დაეთმოთ და, გაანადგურეს რა საკუთარი მეურნეობა, გადასახლდნენ სხვა სოფლებში და თურქეთშიაც-ი“.

ანალოგიური იყო ამ მხრივაც მდგომარეობა ფონ-კუჩინბახის ქარხნის რაიონშიაც — სოფ. მაჰმუთლოსა და ბოლაზ-ქესანში, სადაც, სხვა შესაბამის ტერიტორიაზე (2.500 დეს.) მოსახლეობის სიმჭიდროვის მიხედვით, შეეძლო ეცხოვრა 500 კაცს ანუ 80 — 100 ოჯახს და სადაც 1902 წელს ცხოვრობდა მხოლოდ 177 კაცი (ამათგან 35 კოლონისტი). 1894 წელს ბარონ კუჩინბახის მამულში 1 კაცზე 14 დეს., ხოლო ნიდიგერისაში — 35 დეს. მიწა მოდიოდა, ე. ი. 7 — 15-ჯერ მეტი ფართობი, ვიდრე შესაბამის ტერიტორიასა და მეურნეობრივ პირობებში მცხოვრებ მკვიდრთა 1 კაცს უწყევდა. ს. ზავაროვისავე მიერ წარმოებული ანალოგიური შედარებითი გამოანგარიშებით, ფერმაში 1 ძროხის მომატება შეესაბამებოდა მოცემულ რაიონში მკვიდრი მოსახლეობის 1 კაცი შემცირებას.

1902 წელს თბილისში მეცხოველეობისა და მერძეობის მეურნეთა ყრილობის მეშვიდე სხდომაზე, წინააღმდეგ ს. აბოვიანცის მტკიცებისა, რომ ფონ-კუჩინბახისა და სხვათა შვეიცარული ყველის კაპიტალისტური სარეწავები თითქოს არ იწყევდნენ მეზობელი გლეხობის გადატაკებას, ს. ზავაროვმა აღნიშნა, რომ „იმ ადგილას, სადაც ამჟამად იმყოფება კუჩინბახის ქარხანა, წინათ იყო 3 სოფელი, რომლებიც განადგურდნენო“, ამ ქარხნის გავლენის მეოხებით².

წვრილი მწარმოებლების შემსყიდველ-მევახშეთა გამოუვალ ვალებში ჩავარდნისა და მასობრივი გადატაკების პროცესი არა ნაკლებ დამახასიათებელი იყო ერევნის, ბაქოს, განჯისა და თბილისის გუბერნიების სავაჭრო მეზამბეობის რაიონებისათვისაც. რუსეთის საფეიქრო მრეწველობის მხრივ ბამბაზე დიდი მოთხოვნის შედეგად მეზამბეობა გადაიქცა სავაჭრო მიწათმოქმედების ერთ-ერთ ყველაზე მომგებიან საქმედ, ბამბის კულტურამ დაიწყო მარცვლეულის ფართობის შევიწროება. 1900-იანი წლების მიწურულს, როგორც პ. პეტროვიჩი წერდა, ამიერკავკასიის მრავალი რაიონის მემინდვრობაში ბამბამ ფრიად დიდი როლი დაიჭირა. „ზოგან ბამბა გადაიქცა იმ ლერძად, რომლის გარშემო ტრიალებს მთელი ადგილობრივი ეკონომიკური ცხოვრება“ როგორც მიწათმოქმედი, ისე სავაჭრო-სამრეწველო მოსახლეობისა. „ბამბა გადაიქცა იმ

¹ С. Завазов, Швейц. сыроварение на Кавказе и его влияние на окружающее крестьянское хозяйство, КСХ, 1902, № 417.

² КСХ, 1902, № 426, 83. 214—215.

მაგიურ სიტყვად, რომელმაც გაიტაცა სახელმწიფო მოხელე, ბეგი, მომთაბარე მუშა, რიგითი გლეხი, კაპიტალისტური მოიჯარე, სავაჭრო კაპიტალის პატრონი და უბრალო რანტიე... ბამბამ გამოიწვია პერტურბაცია წვრილ მიწათმფლობელთა და მემამულე-ბეგთა ურთიერთობაში. ბამბა საწყისს უდებდა აგრეთვე საიჯარო ურთიერთობის ევოლუციას, წარმოქმნას მოიჯარეთა კლასისა, რომელიც ჩაება გლეხებთან კონკურენციაში... ბამბა დიდად უწყობდა ხელს მომთაბარე მეჭოგური მეურნეობის თანდათან მოსპობას და ამ მოსახლეობის ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლას... სოფელი... აქამდე პატრიარქალური წყობილებით ცხოვრობდა, აწარმოებდა პროდუქტებს საკუთარი საჭიროებისათვის და არა ბაზრისა და ფულისათვის, — თანამედროვე საზოგადოების ეს ნერვი არ თამაშობდა იქ განსაკუთრებით დიდ როლს. ბამბის გაჩენის მეოხებით კი წამოიზარდა შემსუიდევი, თავისი ოპერაციები გააფართოვა ტრადიციულმა მევახშე-ბობოლამ, გააცხოველა ვაჭრობა მედუქნემ. გაჩნდნენ ბამბის საწმენდი ქარხნები, სოფლის მეურნეობის საწყობები, კრედიტისა და შემნახველ-გამსესხებელი ამხანაგობანი¹. — და კაპიტალისტური მეწარმობის მთელი ეს აპარატი, რასაკვირველია, მიმართული იყო უშუალო მეწარმობელთა ძირითადი მასების, სოფლის წვრილი გლეხობისა და დაქირავებულ მუშათა ექსპლოატაციისაკენ.

ბ. მევახშეობა. რეფორმის მერმინდელ ამიერკავკასიაში მევახშეობა ფანტასტიკურ ხასიათს ღებულობს.

კავკასიის სოფლის მეურნეობის საზოგადოების კრებაზე 1872 წ. წაკითხულ მოხსენებაში გ. წერეთელს მოჰყავს მრავალი მაგალითი, თუ რამდენად ღრმად გაედგა ფესვები მევახშეობას, თუ როგორ ძარცვავდნენ გლეხებს მევახშური მეთოდებით გაუმძღარი კულაკები, ვაჭრები და შემსუიდეველები, როგორ ბოროტად სარგებლობდნენ გლეხთა ნდობითა და სიმარტივით, გაუნათლებლობით, წერა-კითხვის უცოდინარობით, რაც იქამდეც კი მიდიოდა, რომ გლეხს სავალო ხელწერილის მაგიერ ფარატინა ქაღალდზე „მამაო ჩვენოს“ უწერდნენ².

სოფლის მედუქნეები ხშირად ფულთ ბევრად უფრო სარფიანად ვაჭრობდნენ, ვიდრე საქონლით³. საერთოდ, სოფლის დუქანს ამიერკავკასიის ხალხთა სოციალურ-ეკონომიური ცხოვრების დამკვირვებელნი ერთხმად ახასიათებდნენ, როგორც „ქვეყნის ტიპიურ კუთვნილებას“; იგი „რალაც საერთოა სოფლის ტრაქტორსა და ფუნდუკს შორის“. დუქანში მგზავრს შეეძლო ეშონა თავშესაფარი; აქ მოიპოვებოდა სოფლის მოთხოვნილების საგანთა უმრავლესობა დაწყებული ლურსმნითა და გათავებული არყით, ჩურჩხელით, თამბაქოთი და საქალამნე ტყავით.

რეფორმის მერმინდელ პერიოდში დუქანი სულ უფრო ბატონდება სოფლად. დუქნით დამშვენებულია თითქმის ყოველი სოფელი. მოზრდილ სოფელში რამდენიმე დუქანია. ამასთანავე, მედუქნე გარეგნულად სულ უფრო განსხვავდება თანასოფელი გლეხებისაგან, თუმცა მსგავსად მეზობლებისა, მისდევს მიწათმოქმედებას, მებაღეობა-მევენახეობას; მას აქვს ხშირად წისქვილი და არაყის სახდელი ქვაბიც. მედუქნის ეზოსა და ყანაში სულ უფრო ხშირდება დაქირავებული შრომა, ე. ი. ვალაჟვალი გლეხი აქ მუშაობით იხდის თავს თუ სარგე-

¹ П. Перович, Хлопководство в Закавказье, К. Х., 1912, № 21. გვ. 3—8; ЛГЗАЗ, 288—290.

² ЗКОСХ, 1872. № 2—3, გვ. 59—61; МИЭБГКЗК, IV, II. გვ. 311—312.

³ „დროება“, 1872, № 30.

შელს¹. მედუქნე გლეხს თითქმის ყველაფერს ნისიად აძლევს, მომავალი წლის მოსავლის ანგარიშში. ასეთი ნდობა, ცხადია, გლეხს იაფად არ უჯდება.

ზოგიერთ რაიონში დუქანი უპირატესად „საკრედიტო დაწესებულებას“ წარმოადგენდა და „გლეხს, რაკი ერთხელ გაება მედუქნის ბაღეში, უკვე არ ძალუძს თავის დაღწევა და მთელ მის შრომას ნთქავს ორფეხიანი ობობაო“ — აცხადებდა მ. მაჩაბელი. მისივე გამოანგარიშებით, ამიერკავკასიის სხვადასხვა მაზრაში ასეთი კრედიტი გლეხს 80—140%-მდე უჯდებოდა². მიუხედავად ამისა, გლეხი იძულებულია მაინც მედუქნეს მიმართოს, როდესაც ვარდება გამოუვალ მდგომარეობაში: გადასახადის გასტუმრების, ავადმყოფობის, მოუსაველიანი წლების, საქონლის დაზოცვისა და სხვ. შემთხვევებში, რადგან სოფელში მხოლოდ მედუქნეს აქვს ყოველთვის ნაღდი ფული. მაგრამ გლეხებზე ფულს ასესხებენ არა მხოლოდ სოფლელი მედუქნეები. ასეთსავე ოპერაციებს ბლომად აწარმოებენ დაბებისა და სამაზრო ქალაქების მედუქნეებიც.

ქალაქებში (ქუთაისს, თბილისს, ერევანს, სიღნაღს, განჯას, ბაქოს, ახალციხეს, გუმბრს და სხვ.) იყო კერძო პირთა თუ კომპანიების. ე. წ. გამსესხებელი საღაროები, რომლებიც სახელდახელო გირავნობით ასესხებდნენ ფულს მოკლე ვადით, არა უმეტეს 6 თვისა. ესენი დიდის მოხერხებით სარგებლობდნენ წვრილ მწარმოებელთა (ხელოსანთა, შინამრეწველთა, გლეხთა) და მოსამსახურეთა გამოუვალი მდგომარეობით³.

დასავლეთ საქართველოს სოფელში დუქანმა, როგორც სამიკიტნომ, წარმატებებს ვერ მიაღწია, სამაგიეროდ აქ იგი 80-იანი წლებიდან „ნელ-ნელა გადაიქცა სასესხო საღაროდ, რომელსაც არ ზღუდავს არავითარი გარკვეული წესები და კანონმდებლობა“. მეფის ცენზურა გაზეთებს უკრძალავდა ცნობათა ბეჭდვას მეფაზე-მედუქნეების მხრივ გლეხობის გამანადგურებელი მოღვაწეობის შესახებ. გაზ. „ივერია“ წერდა შესახებ „დედის ძუძუს მომპრელი მედუქნეებისა, რომელთაც კარგახანია დაუცხრომელის ფაცა-ფუციით მიაქვთ“ გლეხთა კალოებიდან ხორბლეული და ზამთრობით ამ ხორბალს ისევ გლეხებზე „გაასესხებენ და გაყიდვან ერთი-ოცადო“. ასეთ მეფაზეთა ვალი გლეხს წლიდან წლამდე „შქონდა აკიდებული“⁴.

ეს ვალი მანეთებიდან თუმნებად, ხოლო თუმნებიდან ასეულ მანეთებად იქცეოდა და ადრე თუ გვიან გლეხის მთელი უძრავ-მოძრავი ქონება მეფაზეთის, ვაჭრის, კულაკის ხელში გადადიოდა. კერძოდ, სიღნაღის მაზრის მაგალითზე ა. არლუთინსკი გადმოგვცემს, რომ გლეხთა შორის „ვალისათვის მთელი ქონების გაყიდვა, მეფაზეთათვის ვალის გადახდის ანგარიშში შინამოსამსახურებად ბავშვების მიცემა... იმდენად ყოველდღიური მოვლენაა, რომ აქ არავის არ აკვირვებსო“⁵. ამ მხრივ მდგომარეობა ანალოგიური იყო ამიერკავკასიის სხვა მაზრებშიც, რამდენადაც სოფლად ფული საერთოდ ძნელი საშოვნელი იყო. „ზემო იმერეთში ყველაფერი იაფია, გარდა ფულისაო“ — იწერებოდა საჩხერელი კორესპონდენტი⁶. ასეთ ვითარებაში „უბრალო სოფლის მეწვრილმანე, ორიოდ გროშის მქონე მედუქნე თითქმის სრულებით ხელში იჭერს გლეხაკის ყო-

¹ МНЭБГКЗК, V, I, 27.

² იბე, გვ. 491—492.

³ „დროება“, 1883, № 289.

⁴ პ. გუგუშვილი, «ივერია» ცენზურის რეალში. ილ. ჭავჭავაძის საიუბილეო კრებული, გვ. 215.

⁵ МНЭБГКЗК, IV, II, 307, 312.

⁶ „დროება“, 1883, № 152.

ველგვარ ქონებას, მოძრავსა და უძრავს. იმ ორიოდ თუმნის მსხვერპლი ხდება „დიდი ხნის ნაპირნახულები და ოფლით მორწყული ვაზები, მამა-პაპის შიგ ძვლებ-ჩაყრილი სახნავი მიწები“, საქონელი და თვით ერთადერთი თავშესაფარებელი ქოხიც-კი¹.

ამიერკავკასიის სოფლებში მევახშეობა, ცხადია, კიდევ უფრო განვითარდა 1890-იანი და 1900-იანი წლებიდან. მაგალითად, მამასახლისების მიერ 1895 წ. შეკრებულ ცნობათა მიხედვით, ახალქალაქის მაზრაში გლეხობა უფრო იყო დავალიანებული, ვიდრე წინათ. „თერთმეტი სასოფლო საზოგადოებიდან მხოლოდ ერთს არა აქვს ვალები“ და ეს ერთი-კი რუს კოლონისტთა სოფელი იყო. დანარჩენ ათ საზოგადოებას თამასუქითა და ხელწერილებით 1.103. 137 მანეთი ემართა. ამგვარად, საშუალოდ გლეხის ერთ კომლზე 170 მან. ვალი მოდიოდა, ე. ი. ყოველწლიურად მას უნდა ეხადა 34 მან. სარგებელი, რაც 1,5-ჯერზე უფრო აღემატებოდა სახელმწიფო, საერობო და სათემო გადასახდელების საერთო ჯამს².

ა. ერიცოვი აგვიწერს მთელ პროცესს, თუ როგორ სარგებლობდა მევახშე-შემსყიდველი ელისავეტპოლის გუბერნიის გლეხობის ხელმოკლეობით მოუსაველობის, ავადმყოფობის, სოფლის მეურნეობის ინვენტარის შექმნის და სხვ. დროს და როგორ აბამდა აზერბაიჯანელ გლეხობას გამოუვალ ვალებში. შემდეგ „კრედიტორს მიაქვს გლეხის მეურნეობის მთელი შემოსავალი“. გლეხობის ამგვარი დავალიანება სულ უფრო მასობრივი ხდება და „თვით ეს ვალიც წლითი-წლით იზრდება და ნთქავს უშუალო მწარმოებელთა მთელ ნაშრომს“³. ანალოგიური იყო მდგომარეობა ერევნის გუბერნიაშიც⁴.

1905 წ. ი. სეგალი ადასტურებდა, რომ საერთოდ „ამიერკავკასიაში არაა თითქმის არც ერთი დარგი, სადაც შემსყიდველები, გადაამყიდველები, მევახშეები, კულაკები და სოფლის მკამელები არ აწარმოებდნენ თავიანთ მანქნებულ მოღვაწეობას, თავიანთ მტაცებულ ექსპერიმენტებს. მიწათმოქმედნი, მებაზბეები, მეთამბაქოები, მევენახეები და შინამრეწველნი — ყველანი ერთრიგად იჭყლიტებიან უზომოდ ძვირი კრედიტის სიმძიმითა და მტაცებლობით“⁵.

ბურჟუაზიული მეწარმეობის ამგვარ მოღვაწეთა გამრავლების შედეგად კიდევ უფრო ღრმავდება გლეხობის სოციალური დიფერენციაცია, კიდევ ფართოვდება თანასოფელთა შორის სოციალური ნაპრალები და მწვავედება საერთოდ კლასობრივი ანტაგონიზმი.

აი, როგორ აგვიწერდა 1880-იანი წლების შუაში გაზ. „ივერიის“ მიმომხილველი თბილისის გუბერნიის გლეხთა ფენებად დაშლის სურათს: „...ერთი გლეხი — მესაკუთრე დოვლათიანა. მეორეს იოტის მიწა-წყალი უქირავს. „ღალაში“ შეხვედრია ათი დღის სახნავი და ერთი დღის ვენახი. ბატონს მეოთხედი უნდა მისცეს და იმავე დროს ბატონთან მიწის შესახებ სხვა დაუსრულებელი დავა აქვს. აი, კიდევ მესამე გლეხი. ამას არაფრისაგან არაფერი არ აბადია. მხოლოდ ბატონისაგან ჰრგებია ერთის სახლის ადგილი და ერთი კვალი ვენახი. ამას ნუ უკითხავ ნურც საბძელს და ნურც ბოსელს, რაც შეეხება სახლს, ეს ხომ საკვირველი რამ არის? აი მიწის სახლი, რომელიც ძალზეა ჩამჯდარი დედა-მიწაში..

¹ „მეურნე“, 1889, № 29, გვ. 9.

² КСХ, 1899, 266, გვ. 102—103.

³ МИЭБГКЗК, II, II, 212.

⁴ МИЭБГКЗК, I, 63.

⁵ КСХ, 1905, № 569, გვ. 86.

კარები დასავლეთის მხრისაკენ აქვს და დიდი წვიმის დროს ნიაღვარი თავისუფლად შევიარდება ხოლმე შიდა. ერთი დაგლეჯილი ჩოხა თავისის შესაფერი-სის პერანგით და მისი ამხანაგით, აი ეს არის ტანსაცმელი სახლის უფროსისა. ბავშვები ხომ სრულიად ტან-შიშველები და ფეხშიშველები არიან, მხოლოდ და-ძონძილებში ამოდისთ სული... ნურვინ იფიქრებს, რომ ეს გლეხი ამ სიღარიბე-შია თავის ზარმაცობის წყალობით. უსინდისობა იქნება, რომ კაცმა ამას ზარ-მაცობა დასწამოს. გათენდება თუ არა, საწყალი გლეხი ფეხზე ტრიალებს. დღეს ამას შველის სიმინდზე, ხვალ იმას კალოზე, ზეგ კიდევ ხდილობს ვალს. ერთი სიტყვით, წელებზე ფეხს იდგამს, მაგრამ ვერას გამხდარა... აი კიდევ სრულებით უმამულო კაცი. ეს ხომ საცოდავია და საცოდავი. ამას სახლის ადგილიც კი არსად აქვს. ერთ წელიწადს ერთი გლეხის ბოსელში დგას, მეორე წელიწადს მეორე გლეხის ბოსელში. ხან ერთი გამოაგდებს ბოსლიდან და ხან მეორე და არის ერთ ცეცხლში. რაღა ლაპარაკი უნდა, რომ ამის ჩაცმა-დახურვა, სმა-ჰამა უფრო უკანასკნელია, მანამ ზემოთ მოყვანილის გლეხისა, თუმცა კი ესეც არავის ჩა-მორჩება მუშაობაში¹.

გ. სოფლის ბურჟუაზია. გლეხობის სოციალური დიფერენციაციის პროცესში სულ უფრო იზრდებოდა კულაკობის, სოფლის ბურჟუაზიის არა მხოლოდ ეკონომიური, არამედ პოლიტიკური როლი და მნიშვნელობა. გავლენა საზოგადოე-ბაში, თემში, სოფელში.

დამკვირვებლები ჯერ კიდევ 1880-იანი წლების პირველ ნახევარში აღნიშ-ნავდნენ კახეთში კულაკობის დიდ გავლენას. „მიწების მემკვიდრეობითის სარ-გებლობაში ფართოდ დაჩემების, აგრეთვე უპირატყვეო მეურნეობათა მნიშვნე-ლოვანი პროცენტის მეოხებით მოსახლეობის მასების დამოკიდებულება მცირე-რიცხოვან ცალკე პირებზე, რომლებიც ობობასავით სწუწნიან და ფცქენიან თავიანთ თანასოფლელებს, აქ... დიდის ზომით აშკარავდება“; ხოლო აზერბაი-ჯანელებსა და თათრებს შორის „კულაკობა ისეა განვითარებული, როგორც არ-სად სხვაგანა“ — წერდა ა. არღუთინსკი².

სოფლის კლასებად დაშლა შემდგომ ათეულ წლებში, ცხადია, კიდევ უფ-რო შორს მიდიოდა. ლ. გუკასიანცი ახალციხის მაზრის შესახებ გადმოგვცემს (1899 წ.): „მევახშეებსა და კულაკებს სოფლებში თუ პატის არ სცემენ, სამა-გიეროდ დიდ ანგარიშს უწევენ. ისინი თავიანთი ეკონომიური მდგომარეობის მეოხებით წარმოადგენდნენ დიდ ძალას. ყოველგვარი მათი სურვილი და თვით უხიაკობაც სიტყვაშიუბრუნებლად სრულდება. გლეხები მათ მხოლოდ სახელო-ბით არ უძახიან, არამედ უმატებენ სიტყვა აღას, ბატონს. გარეგნულად ისინი ქა-ლაქელებს მიაგავან, იცვამენ მაუდის ჩოხებს და ატარებენ ჩექმებს კალოშებით. მათი მეურნეობა ჰყვავის: ბელეები სავსეა პურით, თივის ძნა რამდენიმე მწკრი-ვად უდგიათ; ჰყავთ აუარებელი რქიანი პირუტყვი და ცხვარი. კულაკები, გლე-ხებთან გაუგებრობის შემთხვევაში, იშვიათად მიმართავენ სასამართლოს, ისინი მოურიდებლად შედიან თავიანთ მოვალესთან და მიაქვთ ყველაფერი, რასაც ფა-სი აქვს. მოვალის მხრივ წინააღმდეგობის შემთხვევაშიაც მევალე თვითონ უს-წორდება მას. ასეთ შემთხვევაში. საექვოა, რომ დამსწრენი გამოეჭომავონ უმწეოს და გამოვიდნენ სასამართლო დაწესებულებებში მოწმეებად კულაკის

¹ ქვემოთ ქართლელი, ჩვენი ხალხის განათლება, ხელოსნობა და მეურნეობა, „ივე-რია“, 1887, № 34.

² МИЭБІКЗК, V, I, გვ. 6—7, 9.

წინააღმდეგ¹. ეს დახასიათება თავისუფლად შეიძლება გავავრცელოთ ამიერ-კავკასიის სხვა მაზრებზეც. 1909 წ. ლ. ჯანდარი აცხადებდა, რომ ამიერკავკასიაში „ჩვეულებრივ 2 — 3 კულაკს უპყრია 500 და 1000 კომლისაგან შემდგარი სოფელი“².

ფრ. ენგელსი 1891 წ. ოქტომბერს, დანიელსონისადმი წერილში, აღნიშნავდა, რომ „კულაკები, რამდენადაც მე იმას ვხედავ, ამჯობინებენ, რომ გლეხი თავიანთ კლანჭებში იყოლიონ, როგორც ექსპლოატაციის საგანი, ვინემ გაანანაგონ იგი ერთხელ და სამუდამოდ და შეიძინონ მისი კუთვნილი მიწა“³.

ანალოგიური იყო მდგომარეობა ჩვენშიაც. აქაური კულაკი-მევეახშეც არ ჩვედა ნელ-ნელა ეწუწუნა გლეხის მთელი მეურნეობა, რადგან ამ გზით იგი ბევრად უფრო მეტს ღებულობდა, ვიდრე შეეძლო მიეღო მაშინ, როდესაც გლეხის მიწა მის ხელში გადავიდოდა. მევეახშის კლანჭებში გაბმულ გლეხს, ცხადია, მოუსავლიან წლებშიაც უნდა ეხადა უზომო სარგებელი, როდესაც მიწას დაპატრონებული მევეახშე ვერაფერს მიიღებდა და, ამას გარდა, მიწის გლეხის ხელში დატოვებით მევეახშე თავს ითავისუფლებდა მიწის (მამულის, საწარმოს) პატრონობის ფუნქციებიდანაც.

ეს ტენდენცია, ცხადია, შეუწელებლად მიმდინარეობდა მერმინდელ წლებშიაც. კულაკები ხდებიან შემსყიდველები, ხსნიან დუქნებსაც, რათა კიდევ უფრო გაბატონდნენ სოფელში. ჯავახელი კორესპონდენტი იტყობინებოდა, რომ აქ გლეხოზა ნამდვილად „მთელი თავისი ქონებით და წარმოებით ეკუთვნის“ მდუქნეებსა და მიკიტნებსო⁴. მევენახე გლეხოზა ახლა უფრო იყო ჩაეარდნილი კულაკებისა და მევეახშე-სირაჯების ბრჭყალებში, ვიდრე ოდესმე⁵.

დ. გლეხის ბიუჯეტი. გლეხოზის დიფერენციაციის პროცესის საილუსტრაციოდ ჩვეულებრივ მიმართავენ გლეხოზა ბიუჯეტის შესწავლასა და ანალიზს. ამ მხრივ, სამწუხაროდ, ჩვენ შეგვიძლია ვისარგებლოთ მხოლოდ კანტიკუნტად შემონახული მონაცემებით. მაგრამ, ეს ცნობებიც საინტერესო სურათს გვიშლიან.

ჩვენი გლეხის ბიუჯეტზე პირველი დაკვირვება 1870-იანი წლების დამდეგს ა. ფურცელაძემ მოახდინა. მან ნათელყო, რომ ყმური დამოკიდებულებიდან გამოსული საშუალო გლეხოზის „მომეტებული ნაწილი ცარიელი ზარალის მეტს არასა ჰხედავს“ თავის „ღვაწლსა და ნამუშევარში“⁶. დაახლოებით ანალოგიური სურათი მიიღო გლეხოზის ბიუჯეტზე წარმოებული უშუალო დაკვირვებიდან კახელმა მემამულემ რამაზ ანდრონიკაშვილმა. რომ არა ვთქვათ რა ღარიბ და უღარიბეს გლეხოზაზე, საშუალო გლეხის ბიუჯეტი, როგორც წესი, დეფიციტურია, მის მიერ ათიოდე წლის მერმე წარმოებული გამოანგარიშებითაც. რ. ანდრონიკაშვილის ანგარიშით, სახელმწიფო გლეხის ბიუჯეტის დეფიციტი ყოველწლიურად 17 მანეთს შეადგენს. „დროებით-ვალდებული“ გლეხები, რომ-

¹ KCX, 1899, № 266, გვ. 102—104.

² MB 343, VII, 152—154.

³ ე. მარქსი და ფ. ენგელსი, წერილები «კაპიტალის» შესახებ, 1952, თბილისი, გვ. 348.

⁴ გაზ. „თემი“, 1913, № 132.

⁵ „ივერია“, 1902, № 92.

⁶ ა. ფურცელაძე, სასოფლო წერილები, წერილი პირველი, გაზ. „გუთნის დედა“, 1873, № 15.

ლებიც ყოფილ მებატონეებს ლაღას და ბეგარას უხდიდნენ, და ისინიც, რომელთაც მთავრობისაგან მიღებული დახმარებით გამოისყიდეს სახნავე-სათესი და საკარმიდამო ნაძელები და, ამგვარად, ვალდებული იყვნენ სისტემატურად შეეტანათ ხაზინაში გამოსასყიდელი ფული, კიდევ უფრო სავალალო მდგომარეობაში არიან ჩაცვივნილი“¹.

უწინარეს უნდა გავიხსენოთ, რომ სახელმწიფო გლეხები სხვა კატეგორიის გლეხებზე უფრო შეძლებულნი და „სულმოდგმულნი“ იყვნენ. გლეხის კომლის წარმოდგენილი ბიუჯეტი, როგორც წესი, შედგენილია „ნორმალური“ წლის შემოსავლისა და ხარჯის საფუძველზე.

აღსანიშნავია ისიც, რომ „საშუალო შეძლების“ კომლად ზოგან თვლიდნენ „წარმად“, ე. ი. შეძლებულ გლეხს, როგორც იყო, მაგალითად, სოფ. ბოდბე-ზურაბაანთელი კომლი, რომელსაც 24 თუმანი წმინდა შემოსავალი რჩებოდა. ასეთ „საშუალო შეძლების“ გლეხებს ყოველთვის ჰყავთ ერთი და ხანაც ორი წლიურად დაქირავებული მუშა (მოჯამაგირე), აქვთ არყის სახდელი ქვაბი ან წისქვილი, ანდა კიდევ ორივე ერთად, ჰყავთ მრავალი მუშა და პროდუქტიული პირუტყვი და ა. შ.

მეორე მხრივ, ხშირია შემთხვევა, როდესაც საშუალო შეძლების კომლის ბიუჯეტი დეფიციტურია. შედარებისათვის შემდგომი ათეული წლების სათანადო მონაცემები რომ მოგვეპოვებოდეს, აშკარა შეიქმნებოდა, რომ ასეთი საშუალო შეძლების კომლთა რაოდენობა სოფელში სულ უფრო იზრდებოდა. ამასთანავე, საშუალო შეძლების დეფიციტურ ბიუჯეტიანი კომლები უფრო ქუთაისის გუბერნიაზე მოდის, რაც შეიძლება მაჩვენებელი იყოს იმის, რომ მცირემიწიანობა და, მაშასადამე, საერთოდ გლეხობის გაღარიბების პროცესი აქ უფრო შორს იყო წასული, ვიდრე სხვაგან ამიერკავკასიაში.

ღარიბი და უღარიბესი კომლის ბიუჯეტი, როგორც წესი, დეფიციტურია. დეფიციტის დაფარვა ხდებოდა უმთავრესად საშოვარზე გასვლით. ამასთანავე, შიგა რუსეთის გლეხობის ბიუჯეტურ მონაცემთა ანალიზის საფუძველზე ვ. ლენინმა დაადგინა, რომ გლეხთა დაბალი ჯგუფების, ე. ი. ღარიბ და უღარიბეს ოჯახთა ბიუჯეტის დეფიციტურობა უმუშევართა გამრავლებას მოწმობდა².

ღარიბი და უღარიბესი კომლიდან ხშირად ერთი კაცი, ჩვეულებრივ უცოლ-შვილო ახალგაზრდა, წლიურ ქირაზეც იყო წასული — სოფლადვე მოჯამაგირედ, ანდა ქალაქად ფაბრიკა-ქარხნებს თუ სამთამადნო სარეწავებზე. რასაკვირველია, იმ შემთხვევაში, როდესაც დეფიციტი ვალის აღებით იფარებოდა, სულ უფრო მალე ღებოდა დრო, როდესაც გლეხის კომლი საბოლოოდ უნდა აყრილიყო მამა-პაპათა სამკვიდრებელიდან და მოშორებოდა სოფელს. ურბანიზაციის პროცესი განსაკუთრებით შესანიშნავი ხდება 1890-იანი წლებიდან.

გლეხობის დიფერენციაციის შედეგად გამოიყოფოდა ახალი კლასი—მდიდარ გლეხთა ოჯახებისა, კულაკებისა, სოფლის ბურჟუეზიებისა. ამათი რიცხვი კლებულობდა, მაგრამ მით უფრო იზრდებოდა დარჩენილთა ეკონომიური და საზოგადოებრივი გავლენა. როგორც ცხრილი გვიჩვენებს, ასეთი ოჯახები ჩვეულებრივ მრავალწევროვანია და თვით ეს მომენტიც უმნიშვნელო ფაქტორი რო-

¹ Р. Андроников, Наше общество и его современное стремление, Тифлис, 1880, გვ. 19—20.

² ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 3, გვ. 692.

საქსტატივის ბუღალტრის წიგნები (მანეთობით) 1884—1885 წწ.

ნაწილის და საგვარის დასახელება	მ ა მ დ ა რ ი თ ვ ა ნ ი								ს ა მ ე ლ ი თ ვ ე დ ლ ე მ ა ს ო ვ ა ნ ი						ჯ ა რ ი ბ ი და ე ჯ ა რ ი ბ ე ს ი ო ვ ა ნ ი								
	საგვარის		კონტა	ბ ა მ ე ლ ი თ ვ ა ნ ი				საგვარის	კონტა	ბუღალტრის მანეთობით				საგვარის	კონტა	ბუღალტრის მანეთობით							
	საგვარის	საგვარის		საგვარის	საგვარის	საგვარის	საგვარის			საგვარის	საგვარის	საგვარის	საგვარის			საგვარის	საგვარის	საგვარის	საგვარის	საგვარის			
საგვარის	28	18	3	10,215	8,222,5	4,433,5	3,789,0	135,3	14	6	2	1,817	1,491,9	1,350,8	+241,1	+17,9	4	2	21	136,5	167,4	30,9	7,7
საგვარის	7	4	1	4,302	2,048,6	1,388,6	660,6	84,3	6	3	1	1,444	919,3	877,9	+41,4	+6,9	6	2	149	280,0	290,0	10,0	1,7
საგვარის	13	7	3	2,948	1,353,1	1,231,1	122,0	9,4	6	3	1	1,738	377,6	266,6	+51,0	+8,5	5	1	20	40,0	44,9	4,9	0,8
საგვარის	11	6	1	1,034	632,2	524,2	108,0	9,8	7	4	—	395	288,7	322,6	-33,9	-4,8	8	2	247	169,9	190,8	20,9	2,6
საგვარის	20	11	—	1,008	616,3	599,3	17,0	0,9	13	6	—	518	335,8	370,6	-34,8	-3,5	7	3	121	121,2	135,2	14,0	2,0
საგვარის	7	4	1	5,995	3,665,9	3,484,9	181,0	25,8	6	4	—	480	225,8	240,3	+14,4	+2,7	3	3	54	65,6	70,5	4,9	1,2

საქსტატივის ბუღალტრის კონტაში, როგორც წესი, მოქმედებს, ის ხაზისა იყო წიგნები მესამე (მთავარი) საგვარისის დასახელების თვით-
ში კონტაში, მისივე კონტაზე იყო და ტანისამოსისა და ღებულობისა. სიყარ „წიგნები“ მესამე თვით-საგვარისისაგან მისივე-საგვარისისაგან იყარდებოდა.

დია ამ კომლთა ეკონომიურ ძლიერებაში. ჩვეულებრივად მათ ყოველთვის ჰყავთ ერთი, ორი, ხანაც სამი წლიურად დაქირავებული მოჯამაგირე და, ამით გარდა, შრომატევადი სამუშაოებისათვის და მოსავლის აღების სეზონებში კიდევ დღიურ მუშებსაც ქირაობენ. ასეთი მდიდარი მეკომურები არაიშვიათად ფართოდ დაყენებულ შინამრეწველობასაც ეწეოდნენ; მათ, გარდა სხვებზე ბევრად მეტი სანადელო (სათემო) და კერძო მიწისა, ვენახისა, პირუტყვისა, ჰქონდათ წისქვილი, არყის სახდელი ქვაბი, დუქანი, ანაბრები საკრედიტო ორგანიზაციებში, მეზობელ გლეხებზე გასესხებული ფული, ხორბალი და სხვ. და ამგვარად, არსებითად, ბატონობდნენ მთელ სოფელში.

III. აგრარული მოძრაობის საწყისები

1. აგრარული საკითხის ცენტრალური პუნქტი

მე-19 ს. მიწურულსა და მე-20 ს. დამდეგს რუსეთში აგრარული საკითხის ცენტრალურ პუნქტს გლეხური მეურნეობა შეადგენდა; აგრარული საკითხის გარშემო ყოველგვარი კვლევა-ძიების მთავარ ამოცანად ვ. ლენინი თვლიდა აგრარულ ურთიერთობათა კლასობრივი არსის დახასიათებას, გარკვევას იმისა, თუ რა კლასებთან და საზოგადოებრივ-ეკონომიკური განვითარების რომელ მიმართულებასთან გვაქვს საქმე.

1880-იანი წლებიდან ამიერკავკასიაში გლეხთა დიფერენციაცია, ცხადია, არა მხოლოდ უბრალოდ ქონებრივი უთანაბრობის განვითარების სახით, არამედ საერთოდ ძველებური გლეხობის სავსებით დაშლისა და მათს ადგილას სულ ახალი ტიპის სოფლის მოსახლეობის გაჩენა-ჩამოყალიბების სახით, სწრაფი ტემპით მიმდინარეობს; ხოლო სოფლის მოსახლეობის ახალ ტიპებს წარმოადგენდნენ კაპიტალისტური წარმოების წესის დამახასიათებელი საზოგადოებრივი კლასები: 1. სოფლის, უპირატესად წვრილი, ბურჟუაზია და 2. სოფლის პროლეტარიატი.

ორივე ტიპის საერთო ნიშანია მეურნეობის საქონლური, ფულადი ხასიათი. სოფლის ბურჟუაზია, შეძლებული გლეხობა წარმართავს დამოუკიდებელ მეურნეობას, იგი საქონელმწარმოებელია, ეწევა დაქირავებული შრომის ექსპლოატაციას, აწყობს წვრილ მრეწველურ (უპირატესად შინამრეწველურ) სარეწავსს, თავისუფალ ფულს „ასაქმებს“ მევანშეობასა და ვაჭრობაში, გამოდის როგორც შემსყიდველი და ა. შ.

სოფლის პროლეტარიატი, სოფლის მოჯამაგირეები სოფლის მეურნეობის დაქირავებულ მუშათა კლასს ქმნიან. ამათი მნიშვნელოვანი ნაწილი სავსებით გაბოგანოებულია, უმიწაწყლოა, მაგრამ უდიდეს ნაწილს გააჩნია მცირეოდენი სანადელო ანდა „საკუთარი“ მიწა, თუმცა არ შეუძლია იარსებოს საშოვარზე გასვლის, საკუთარი მუშაძალის გაქირავების გარეშე; ის იძულებულია ხელი მოკიდოს ყოველგვარ „უჯიათ“ სამუშაოს; მას უმეტესწილად არ ჰყავს გამწევი ძალა; მისი მოთხოვნილებები მინიმუმამდეა შეკვეცილი.

ამ ორ ტიპს შუა იდგა მრავალრიცხოვანი საშუალო გლეხობა. იგი დღემდე ასწორებდა და მონატრული იყო, რათა „ძველი პური, ძველი ღვინო წლით-წლობამდე გაყოლოდა“; მაგრამ იგი „შეუმჩნეველად“ ღარიბდებოდა; მის

1 ვ. გუგუშვილი, შინამრეწველობა საქართველოსა და ამიერკავკასიაში, ეკონ. ინსტ. შრომები, ტ. IV, გვ. 49—114.

მეურნეობას ანადგურებს გვალვიანი თუ ქვეყორიანი წელი, პირუტყვის დაკე-
მა, ავადმყოფობა და სხვ. ამრიგად, ამ გლეხობის დიდი ნაწილი კულაკების, მუ-
ვანშეების კლანჭებში ვარდება.

გლეხობის სოციალურ დიფერენციაციას მოსდევს შინაგანი ბაზრის წარმო-
ქმნა. ბეგარა-გამოსაღებთა კომუტაციამ გააძლიერა გლეხური მეურნეობის პრო-
დუქტთა ბაზარზე გატანა. მერმე გლეხობის ძირითადი მასა იძულებული ხდება
სულ უფრო შეკვეცოს საკუთარი მოთხოვნილება და მეტი „ნამეტი“ გაიტანოს
ბაზარზე, მაშასადამე, აქციოს საქონლად. ღარიბმა უნდა „დაითმინოს“, საუკე-
თესო პროდუქტები გასაყიდად გაიტანოს, თვითონ პირადად კი მდარე და უარე-
სი მოიხმაროს. ის შუა-ღვინოზე ანუ ნაქაჩზე უნდა გადავიდეს, თვითონ ლობიო
უნდა ქამოს, ხოლო კვერცხი, ყველი და ერბო გაყიდოს. შეძლებული გლე-
ხოზა ბაზარზე ყიდულობს წარმოების საშუალებებს, ე. ი. აქ გამოდის როგორც
მწარმოებლური მომხმარებელი და სულ უფრო მეტი ზომით იძენს პირადი მოხ-
მარების საგნებსაც.

საბოლოოდ, წვრილგლეხური მეურნეობა აქ პარცელური საკუთრების სა-
ხით წარმოგვიდგება, რასაც შეესაბამებოდა საქალაქო ცხოვრებისა და კაპიტა-
ლისტური მრეწველობის განვითარების დაბალი დონე. სოფლის მოსახლეობა
ბევრად ქარბობდა ქალაქისას. მართალია, საერთოდ ქვეყანაში გაბატონებული
იყო კაპიტალისტური წარმოების წესი, მაგრამ კაპიტალის კონცენტრაცია ვიწ-
რო ჩარჩოებში მოძრაობდა და ქარბობდა წვრილი, დაქუცმაცებული კაპიტალი.

წვრილგლეხური მეურნეობის ვითარებაში პროდუქტთა უდიდესი ნაწილი
გვევლინება როგორც თვით მწარმოებელთა არსებობის საშუალება და მხოლოდ
ამის გარდამეტი შეიძლება ჩაერთოს საქონლურ მიმოქცევაში, სოფელსა და ქა-
ლაქს შორის ეკონომიური კავშირის სფეროში.

ისეთ გლეხურ ქვეყანაში, როგორც ამიერკავკასია იყო, მიწა მოსახლეობის
უმრავლესობისათვის შრომისა და კაპიტალის გამოყენების აუცილებელ სარ-
ბიელს წარმოადგენდა. შეიძლება ტიპურად ქუთაისის გუბერნია იქნეს
მიჩნეული, სადაც უფრო განვითარებული იყო თავისუფალი საკუთ-
რება გლეხისა, რომელიც თვითონ წარმართავდა თავის მეურნეობას.
მიწათმოქმედი თავისი არსებობის საშუალებებს თვითონვე თავის ოჯახთან
ერთად აწარმოებდა, როგორც განცალკევებული მუშა. მიწის საკუთ-
რება მისთვის საფუძველი უნდა ყოფილიყო პირადი დამოუკიდებლობის განვი-
თარებისათვის, სწორედ ისევე აუცილებელი რამ, როგორც შრომის იარაღთა
საკუთრება თავისუფალი ხელოსნური წარმოებისათვის. კ. მარქსი ასეთ ვითა-
რებას თვით მიწათმოქმედების განვითარების აუცილებელ გარდამავალ პუნქ-
ტად თვლიდა. კაპიტალიზმის შემდგომი განვითარების პროცესში ასეთი წვრილი
გლეხური მეურნეობა თანდათანობით მოისპობოდა.

წვრილგლეხური მეურნეობის საბოლოო ბედის მხრივ ყველგან ერთნაირად
ვლინდება მისი საერთო შეზღუდულობა, რაც გამორიცხავს შრომის საზოგადო-
ებრივ მწარმოებლურ ძალთა განვითარებას, შრომის საზოგადოებრივ ფორმებს,
კაპიტალის კონცენტრაციას, მაშასადამე, გაფართოებულ აღწარმოებას და
მეცნიერულ მიღწევათა თანმიმდევრულ გამოყენებას; ის ბოგინობს როგორც
წვრილსაქონლური პარცელური მეურნეობა; მევახშეობა და გადასახადები, მი-
წის შესყიდვისაკენ მისწრაფება იწვევენ მის გალატაკებას.

ამასთანავე, ამიერკავკასიაში სოფლის მეურნეობის საქონლური პროდუქ-
ციის უდიდეს ნაწილს აწარმოებდა არა მსხვილი მამულები, დაქირავებული

შრომის ექსპლოატაციასზე დამყარებული კაპიტალისტური საწარმოები, არამედ სწორედ წვრილი, გლეხური მეურნეობა, რომელიც თანდათანობით ყალიბდებოდა როგორც წვრილ-ბურჟუაზიული ტიპის მეურნეობა.

მემამულური მეურნეობა რეფორმის მერმინდელ პერიოდში თავისებურად აერთიანებდა მებატონურ და კაპიტალისტურ სისტემას. მაგრამ თვით 1900-იან წლებშიაც აქ არსებითად გაბატონებული იყო ისევ შრომამიგებითი სისტემა, რაც თანდათანობით გადადიოდა კაპიტალისტურში; ამასთანავე, შრომამიგებითი და კაპიტალისტური სისტემები ისე იყო აქ ერთმანეთში გადახლართული, რომ მათი ურთიერთისაგან გამოყოფა, განსხვავება ხშირად თითქმის შეუძლებელია.

შრომამიგებითი სისტემა საქართველოსა და ამიერკავკასიაში 1890-იანი წლებიდან მაინც უკვე ორი სახით ჩამოყალიბდა: პირველი, როდესაც მოიჯარე გლეხი მემამულის მეურნეობაში მუშაობდა საკუთარი ინვენტარით (ხარით, კავით), და მეორე, როდესაც შრომავალდებულ გლეხს უკვე არ გააჩნდა სოფლის მეურნეობის იარაღები, განსაკუთრებით გამწევი ძალა.

პირველი სახის მოიჯარე გლეხთა მასებიდან სულ უფრო იზრდება მეორე სახის შრომავალდებულ გლეხთა რაოდენობა. ეს ის ღარიბი და უღარიბესი გლეხობაა, რომელმაც მიწათმფლობელის მეურნეობაში უნდა იმუშაოს არა მხოლოდ იჯარის ქირისთვის, არამედ აგრეთვე გუთნეულის (გამწევი ძალის) საზღაურისთვისაც, რადგან მას, უხაროს, არ შეუძლია საკუთარი ინვენტარით დაამუშაოს იჯარით აღებული, თუ საკუთარი მიწის ნაჭერი (მიწა აქვს, გამწევი ძალა არა ჰყავს; ანდა არც გამწევი ძალა ჰყავს და არც მიწა აქვს საკმარისი და ა. შ.).

შრომამიგების ეს, მეორე, სახე უკვე მოასწავებს გლეხის სრულ გაბოგანობას; იგი მალე სოფლის პროლეტარი, მოჯამაგირე ხდება; ანდა სრულებითაც უნდა მოწყდეს სოფელს და „გზა ცხოვრებისა“ ქალაქში ეძიოს, საითკენაც მას დროებით საშოვარზე გასვლის ტრადიცია ეწევა.

როგორც მემამულურ, ასევე გლეხურ მეურნეობას რეფორმისმერმინდელ პერიოდში განვითარება მხოლოდ და მხოლოდ კაპიტალისტური გზით შეეძლო. ეს იყო პროგრესული გზა და აქეთკენ ეწეოდა ამიერკავკასიის როგორც საერთოდ მთელი ეპოქა, ასევე, კერძოდ, რუსეთის კაპიტალიზმი, რომელმაც თანდათანობით ამიერკავკასიის სოფლის მეურნეობაც ჩაითრია ჯერ თავის და მერმე მსოფლიო კაპიტალისტური მეურნეობის ორომტრიალში. ამასთანავე, არსებულ ვითარებაში, გარდა გამოჩაკლისებისა, კაპიტალიზმს აქ განვითარება პრუსიული გზით შეეძლო.

2. „ქალაქელი გლეხები“

სოფლის რევოლუციურ ამოძრავებას, რა მხრივაც კავკასიაში პირველ რიგში იდგა საქართველო¹, უმნიშვნელოვანესი ზომით უწყობდა ხელს ის გარემოება, რომ, როგორც ვნახეთ, უმიწაწყლო და მცირემიწიანი გლეხობა, რაც საერთოდ გლეხური მასების უდიდეს უმრავლესობას შეადგენდა, სულ უფრო დიდი ზომით გადიოდა საშოვარზე თავისი თემის მიღმა და ამავე დროს კავშირსაც არ სწყვეტდა თავის სოფელთან.

სავაჭრო-სამრეწველო კრიზისებისა და უმუშევრობის პერიოდებში, მაგალითად, 1901 — 1903 წწ., ბაქოს, თბილისის, ბათუმის და სხვ. მუშათა მნიშვნე-

¹ სკკ ყრილობების, კონფერენციებისა და ცენტრალური კომიტეტის პლენუმების რეზოლუციებსა და გადაწყვეტილებებში, 1954, I, გვ. 101.

ლოვანი ნაწილი სოფლებში მიდიოდა; ხშირად თვით მთავრობა იძულებით აგზავნიდა მათ „სამშობლოში“, სოფელში¹.

მაგალითად, 1902 წ. „მთელი ერთი თვის განმავლობაში არ შეწყვეტილა მუშების სოფელში ეტაპით გაგზავნა... ოზურგეთის პატარა მაზრაში შედარებით მეტი მუშა იქნა გაგზავნილი. ეს, რასაკვირველია, უმნიშვნელოდ არ დარჩებოდა... გლეხების ყრუ უკმაყოფილებას მუშებმა ზედ დაუმატეს თავიანთი შეგნებული უკმაყოფილება... მუშები თავიანთ გაჭირვებას გადასცემდნენ, — ავრცელებდნენ სოფლებში პროკლამაციებს და არალეგალურ წიგნებს. აქამდე ძნელად თუ სადმე დაინახავდი არალეგალურ ლიტერატურას, მაგრამ მუშების გაგზავნის შემდეგ ძვირათ შეხვდებოდი ოჯახს, სადაც არ ყოფილიყოს პროკლამაციები და წიგნები“².

სოფელში ახალი სხივი შეიჭრა. ისედაც გაძვალტყავებული გლეხოზა უკანასკნელ გროშებს არ ზოგავდა სკოლებისა და ბიბლიოთეკების გახსნისათვის. „ფხვშიშველი ბავშვები ყოველდღე დარბოდნენ ხშირად 7 ვერსით დაშორებულ სკოლებში. ქალებმა თავიანთი გონებრივი ჰორიზონტის გაფართოება დაიწყეს, რათა ღირსეული დედები ყოფილიყვნენ და შვილებში, განსაკუთრებით ვაჟებში, აღეზარდათ თავისუფალი რევოლუციური სული... სოფლებში ეწყობოდა მიტინგები, კრებები, სადაც წარმოთქვამდნენ მგზნებარე სიტყვებს“ — ასე ახასიათებდა მდგომარეობას დასავლეთ საქართველოში შ. გორცევი³.

«Искра» 1902 წ. წერდა: „ბათუმში ზეიმობენ: როტშილდის თხოვნით სოფლებიდან გამოიწვიეს ის მუშები (1.500 კაცი), რომელნიც თებერვალში გასახლებულნი იყვნენ ადმინისტრაციული წესით. ქალაქში დაბრუნებისას მუშებმა მოთხოვნები წამოაყენეს: დაპატიმრებულთა განთავისუფლება, მოკლულთა და დაჭრილთა ოჯახების უზრუნველყოფა, 3 თვის ხელფასის ანაზღაურება, სამუშაო ღდის 1/2 საათით შემცირება, ჯაშუშთა და მექრთამე ნოქართა გაძევება, ხელფასის მომატება, შრომის 6 საათამდე შემცირება და სხვ“⁴.

ამგვარად, ეს სოფლიდან გამოწვეული მუშები ძველებურ „ხეპრე გლეხებს“ როდი წარმოადგენდნენ, ისინი არა ერთგზის ყოფილან ქალაქში, მათ უმუშავიანთ მსხვილ კაპიტალისტურ საწარმოებში; ისინი უკვე „ქალაქელი გლეხები“ არიან, სწორედ ამიტომ, რომ ახლა უკვე დარაზმულნი მოდიან ქარხანაში და სამი კვირის განმავლობაში, სანამ მათი მოთხოვნების უდიდესი ნაწილი არ დააკმაყოფილეს, არ თანხმდებიან დაიწყონ მუშაობა.

3. ქალაქი და სოფელი

სოფელსა და ქალაქს შორის კავშირის განვითარება, მათ შორის არსებულ ანტაგონისტური წინააღმდეგობის მეოხებით, იმის მეოხებით, რომ ქალაქი გაბატონებული იყო სოფელზე და გლეხობის როგორც ეკონომიურ, ისე პოლიტიკურ ექსპლოატაციას ეწეოდა, ხელს უწყობდა აგრარული მოძრაობის განვითარებას. ქალაქის მიერ სოფლის ექსპლოატაციის ფრიად მრავალგვარ ხერხებსა და მეთოდებს შორის ჩვენ რამდენსამე კონკრეტულ მაგალითს მოვიყვანთ.

1888 წლის 7 მარტს ქ. თბილისის გამგეობის ხმოსნებმა დაადგინეს, რომ 1889

¹ Революция 1905 года и самодержавие, Центрархив, 1928, М.

² გლებთა მოძრაობა გურიაში, 1904, გვ. 10—12.

³ Ш. Горцев, Как грузинские крестьяне борются за свободу, 1906, М., გვ. 8.

⁴ «Искра», 1902, № 24.

წლის 1 იანვრიდან გადასახადი დაადონ ყველა იმ ნაწარმზე, რაც სოფლებს შემოჰქონდათ ქალაქში გასასყიდად—ყოველ ტრანსპორტზე 2 შაურის რაოდენობით. ქალაქის საბჭო შემოსავლის ამ ახალი წყაროს გაჩენით იმსუბუქებდა გადახდას ვალისა, რაც ქალაქს დაედო ავქალიდან წყალსადენის გამოყვანისა და ქალაქის კეთილმოწყობის სხვა სამუშაოთა შესრულების მეოხებით.

აღსანიშნავია, რომ გაზ. „მეურნე“ სამართლიანად და სასტიკად გაილაშქრა თბილისის ქალაქის საბჭოს დადგენილების წინააღმდეგ. გაზეთი აცხადებდა, რომ „მით უფრო შეუსაბამოა ქალაქისაგან სოფლის ხალხის ცარიელი ჯიბეების გაჩხრეკა, რა შემთხვევაც უნდა იყოს, რომ მას (ქალაქს) არავითარი სიკეთე და დავალება არ მიუძღვის და არც ერთ საჭიროებაში ანუ გაჭირვებაში ხელიც არ გაუწიწრევია სასიკეთოდ სოფლის მწარმოებლებისაო“¹.

ქალაქი არ ჯერდებოდა იმას, რომ თავის ბაზრებზე იგი თვითონ, როგორც ორგანიზებული მომხმარებელი, ადგენდა ნიხრებს სოფლის მეურნეობის პროდუქტებზე, რომელიც შემოჰქონდა გლეხობას; — არც იმას, რომ ქალაქელი ვაჭრები, მევახშეები, შემსყიდველები, ბიუროკრატია ეწეოდნენ გლეხობის ექსპლოატაციას. ქალაქის „მამები“ ყოველმხრივ ცდილობდნენ, ათასნაირ ხრიკებს იგონებდნენ, რათა თვით ქალაქის კეთილმოწყობის ხარჯებიც გადაეკისრებიათ სოფლისათვის. ქალაქში მისასვლელი გზების, წყალსადენის გაყვანის, პოლიციის დარაჯთა შენახვის და სხვ. ხარჯების მნიშვნელოვანი ნაწილის „ტეტია გლეხობაზე“ გადაკისრება ჩვეულებრივი მოვლენა იყო.

4. „უუფლებო პრივილეგიური წოდება“

უნდა აღინიშნოს, რომ უადგილმამულობა ანდა მამულის მეტისმეტი სიმცირე არაიშვიათად ისვრიდა რევოლუციური მოძრაობისაკენ წვრილ აზნაურობასაც. ამ მხრივ საინტერესოა ის ფაქტი, რომ 1890-იანი წლების მიწურულს მთელი ქუთაისის გუბერნიის თავადაზნაურული მეურნეობის 9,240 ერთეულიდან მხოლოდ 25% ფლობდა 19 დესეტინაზე მეტ მიწას, ხოლო 53%/6-ს ეჭირა არა უმეტეს 8 დესეტინისა თითოეულს. ასე რომ, მთელი გუბერნიის თავადაზნაურობიდან მხოლოდ 5%-ს ჰქონდა უფლება მონაწილეობა მიეღო თავადაზნაურთა არჩევნებში; 20%-მდე მონაწილეობდა მხოლოდ რწმუნებულთა მეშვეობით, ხოლო 75% მოკლებული იყო საერთოდ რაიმეგვარ საზოგადოებრივ საქმეში მონაწილეობის უფლებას, ე. ი. ვერ სარგებლობდა იმ უფლებითაც კი, რომელიც შეიძლება ჰქონოდათ მის ყოფილ ყმათაგან გამოსულ კულაკურ ელემენტებს. ეს „უუფლებო პრივილეგიური წოდების“ ხალხი, ე. წ. „კეთილშობილი ლატაკების“ კლასი, თავის დამცირებად თვლიდა მიწის საკუთარ ნაკვეთზეც მუშაობას და მათი მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილი თუ კადრულობდა საშოვარზე გასვლას; ეს ხალხი დატვირთული იყო საადგილმამულო ბანკებისა თუ მევახშეთა ვალებით და, ამგვარად, არაიშვიათად მეტად ლატაკი, მამასაღამე, უკმაყოფილო და დაუდგარი იყო.

მიუხედავად ამისა, რასაკვირველია, ყოველგვარ საფუძველს მოკლებული იყო მტკიცება ფეოდალურ-ბურჟუაზიული და საერთოდ მემამულური ხასიათის სხვადასხვა პოლიტიკურ პარტიათა მოღვაწეებისა და პუბლიცისტებისა, რომ თითქოს 1905 წლის რევოლუციის პერიოდში და შემდგომაც საქართველოს თავადაზნაურობა საერთოდ წარმოადგენდა რევოლუციურ ან თუნდაც ლიბერა-

¹ „მეურნე“, 1888, № 11, მოწინავე.

ლურ-პროგრესულ წოდებას, რომელიც არსებითად იბრძოდა თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ.

საქართველოს ერთ მთლიან, „შინაგანი განხეთქილებისაგან“ თავისუფალ საზოგადოებად წარმოდგენა და თუნდაც მხოლოდ თავადაზნაურთა წოდების შინაგნით არსებული დიფერენციაციის უგულვებელყოფა, რასაკვირველია, შეიძლება აიხსნას მხოლოდ წმინდა პარტიული ინტერესებით, რომელიც საზოგადოებაში კლასობრივი ანტაგონიზმის მიჩქმალვით ცდილობდა ზიანი მიეყენებია ექსპლოატირებული მასების ორგანიზებულობისა და საერთოდ რევოლუციის საქმისათვის. არსებითად ეს ე. წ. „საერთო ნიადაგის“ კონტრრევოლუციური ოპორტუნისტულ თეორიას წარმოადგენდა. რა თქმა უნდა, საქართველოს თავადაზნაურობას, რომელიც თავის დროისათვის ამიერკავკასიაში ყველა სხვა წოდებასთან შედარებით უფრო წიგნიერი იყო, ჰყავდა განათლებული ხალხი, რომელთაგან კერძოდ მშრომელმა ინტელიგენციამ არა ერთი და ორი ცნობილი მოღვაწე მისცა რევოლუციას და საერთოდ ცარიზმისა და თვით კაპიტალიზმის წინააღმდეგ მებრძოლ ძალებს; მაგრამ საერთოდ ეს თავადაზნაურობა, მიუხედავად ეკონომიკური სიღარიბისა, მაინც კონსერვატიული იყო და არსებული წყობილების ერთგულ დარაჯს წარმოადგენდა, რომ არა ვთქვათ რა მისი იმ ნაწილის შესახებ, რომელიც დიდ მამულებს ფლობდა, რომელსაც მაღალი და შემოსავლიანი სამხედრო თუ სამოქალაქო-ადმინისტრაციული თანამდებობა ეჭირა და, ამგვარად, სავსებით ოფიციალური შეხედულებითაც თვითმპყრობელობის დასაყრდენს წარმოადგენდა კავკასიაში.

5. მომთაბარეობა და მიწათმოქმედება

მომთაბარეებს ყოველწლიურად ორჯერ უხდებოდა გავლა მიწათმოქმედების კულტურის ზონაში. პირუტყვის მიერეკებოდნენ ჩვეულებრივ 100, 150, 300 და 400 კილომეტრით დაშორებულ ადგილებში, რასაც ზოგან იწვევდა ის გარემოებაც, რომ საბალახოები მოუხერხებლად იყო განაწილებული. ხშირად მოცემული სოფლისათვის უახლოესი საბალახო შორეულ სოფლებს ეჭირათ, რის გამოც პირველს ძალაუვნებურად თავისი პირუტყვი შედარებით ბევრად უფრო შორეულ ადგილებში უნდა გაერეკა¹. ხოლო შორეულ მანძილზე გარეკვა პირუტყვისა დაკავშირებულია მნიშვნელოვან დაბრკოლებებთან.

იალალიდან ყიშლალში ან პირუტყუ გადასვლის დროს, მაგალითად, ერევნის გუბერნიაში, ხშირი იყო შეტაკებები, ერთი მხრივ, მომთაბარე აზერბაიჯანელებსა და ქურთებს და, მეორე მხრივ, მიწათმოქმედ სომეხებს შორის. წინასწარ არ იყო დადგენილი, თუ სახელდობრ რომელი გზით გაირეკებოდა ჯოგები, სად და რა ადგილას შეჩერდებოდა იგი შესასვენებლად; ხოლო შესვენების ადგილებში პირუტყვისათვის არ იყო გამოყოფილი (მომზადებული) საბალახო ან სხვა რამე საკვები.

ერთს ოფიციალურ მიმოხილვაში ნათქვამია, რომ „უბრალო სომეხ მოსახლეობას შორის „დაშნაკუტუტუნის“ პროპაგანდის ცნობილი წარმატებანი გამოყოფილი ნაციონალური ტერიტორიის წარმოქმნის შესახებ... გარკვეული ზომით აიხსნება იმ აურაცხელი ზარალით, რასაც მომთაბარენი მიწათმოქმედთ აყენებენო“. 1906 წელს თბილისში შემდგარ სომეხ-თათართა ყრილობაზე სომეხთა

¹ И. Бахтадзе, Кочевники Закавказского края, 1888; И. Андроников, Скотоводство в Закавказском крае, СМИБГКЗК, V, I, 83. 157—357.

წარმომადგენლები გადაქრით მოითხოვენ მომთაბარე მეჯოგეობრივ მეურნეობათა, თუნდაც ერთი წლით მაინც, ერთ ადგილზე შეჩერებას.

მაგრამ არსებულ ვითარებაში ამ ღონისძიების გატარება მომთაბარეობას და, მასასადამე, მათ მეურნეობას (მეცხოველეობას) განადგურებით ემუქრებოდა. ამასთანავე, ცარიზმის ადგილობრივი ხელისუფლება უკვე თვლიდა, რომ ყიშლალების გარეშე ვაქრული მეცხოველეობის შესაძლებლობა სავსებით დადასტურებული იყო იმ მაგალითებით, რასაც აქაურ იალალებში იძლეოდნენ „რაციონალურად გამართული“, ე. ი. კაპიტალისტური მეცხოველეობის მეურნეობანი. მაგრამ აგრეც რომ ყოფილიყო, იალალური მეცხოველეობის განვითარების აუცილებლობა გამოწვეული იყო იმ გარემოებით, რომ ყიშლალთა თვალუწვდენი ველები, რომელთა ირიგაცია ფრიად უმნიშვნელო ზომით წარმოებდა, სხვა მხრივ სავსებით გამოუყენებელი რჩებოდა.

მეფის ხელისუფლებამ ვერ შეძლო იალალების გამიჯვნა და ცალკეული მომთაბარე თემისათვის მიიჩნა. ამ ნიადაგზე წარმომდგარი გაუგებრობანი მნიშვნელოვან გართულებებს იწვევდა როგორც თვით მომთაბარეთა, განსაკუთრებით სხვადასხვა ტომის მომთაბარეთა, ისე ხელისუფლების წარმომადგენელთა შორის. 1903 წელს სტ. ყორღანოვი, იხილავდა რა ერევნის გუბერნიის ახალბაიაზეთისა და სურმალოს მაზრების განთქმული იალალების ცხოვრებას, წერდა: „მარტი და აპრილი იალალებში — ესაა ვნებათა მთელი ხანძარი. ერთსა და იმავე ფართობზე ცხადდება რამდენიმე პრეტენდენტი... თუ ნახევრადველური ქურთის იურტზე, რითაც იგი ათეული წლების მანძილზე მემკვიდრეობით სარგებლობდა, ახლა ერთბაშად ცხადდება ვიღაც ახალმოსული, რომელსაც ხელში უჭირავს ადმინისტრაციის ქალაღი, რა გასაკვირია, რომ გაწამაწია წყდება სატევრით და დავის ფინალში იღვრება სისხლი, რითაც მრავალწლით ითესება სასტიკი მტრობა არა მხოლოდ მოდავეთა შორის, არამედ მათს ნათესავებს შორისაც, რის შედეგადაც ხდება კიდევ რიგი მკვლელობა და დასახიჩრება“¹.

მიმოხილველს, ნახევრად ოფიციალურ გამოცემაში, რასაკვირველია, არ შეეძლო თქმა იმისა, რომ ორივე დაზარალებული მხარე თავისი უბედურების მიზეზად თვლიდა ადმინისტრაციას, რომელიც ამავე დროს სულ უფრო აღიდებდა საბალახო მიწების იჯარის ჭირას როგორც იალალში, ასევე ყიშლალშიაც კიდევ უფრო. ცარიზმის ბიუროკრატია ამასთანავე აქეზებდა შულლსა და მტრობას ამიერკავკასიის ერებს შორის, რაც სწორედ ამ ხანებში სომეხ-თათართა ურთიერთ ქლეტისა და დარბევის ტრაგიკული ეპიზოდის სახით გაიშალა² და რაც მოცემულ რაიონებში, ცხადია, დიდად შეაფერხებდა რევოლუციური მოძრაობის განვითარებას.

6. სოფლის მმართველობა

სოფლის ძირითადი მასა, გლეხობა, რომელსაც კანონმდებლობით ვითომ ჰქონდა თვითმმართველობის ზოგიერთი უფლება, სინამდვილეში ყოველად უუფლებო მოსახლეობას წარმოადგენდა. სოფლის თემების (საზოგადოებათა) გამგებლობის ორგანიზაციას სავსებით დაკარგული ჰქონდა თვითმმართველობის

¹ Ст. Корганов, Кочевки Эриванской губернии. Памятная книжка Эриванской губ. на 1904. Эривань, отд. III, стр. 53—54.
² მ. გორაკი, კავკასიის ამბების შესახებ, თბილისი, 1936.

ელემენტები კი. რეფორმის მერმე ამიერკავკასიის სოფელთა გამგებლობის
იქნა ორგანიზებული, რომ იგი შეიცავდა როგორც თემის, ისე სოფლის მმართველობის
ფუნქციებს.

დებულებით სოფლის მმართველობას არ ემორჩილებოდა სოფელად
მცხოვრები პრივილეგიური წოდების მოსახლეობა. სოფლის მამასახლისისა და
სასამართლოს „ხელი მიუწვდება მარტო გლეხაკობაზედ. თუ გლეხმა დაამუკა
რამე, წაუხდინა რამ ვისმე, ან პირობა არ აუსრულა, ყველას, სოფელში მცხოვ-
რებს: თავადს, აზნაურს, მღვდელს, დიაკვანს, მეღუქნეს ნება აქვთ აქვე, თელ-
წინ, უხარჯოდ, მოუტყენლად, სოფლის სასამართლოს შემწეობით, გადაახდევინოს
გლეხს სასჯელი, საზღაური“¹.

სოფლის მმართველობა მით უფრო აუტანელი ხდებოდა გლეხობისათვის,
რაც უფრო შორს მიდიოდა სოფლის დიფერენციაცია და მკაცრდებოდა ცარიზ-
მის ნაციონალურ-კოლონიური პოლიტიკა განაპირა ქვეყნებში. ამგვარად, რო-
გორც შიგა რუსეთის გუბერნიებში, ისე, ცხადია, კიდევ უფრო სასტიკ და
მკაცრ სახეებში აქაც თემის გამგებლობა ფისკალურ და პოლიციურ კანცელა-
რიად გადაიქცა.

რეფორმების შემდეგ გლეხობა ერთხანს ბეჯითად დადიოდა სოფლის კრე-
ბაზე, სადაც, როგორც ერთი დამკვირვებელი აღნიშნავს, „ესმოდათ დალაგე-
ბული სჯა ანულის ხენის ვადაზედ, ფარცხების გატანაზედ, სიმინდის საჭრელად
გასვლაზედ, სათიბის შეკერისა და გახსნის ვადაზედ, საქონლის საძოვარ იალ-
ღებზედ, გზებზედ, არხებზედ, ბოგირებზედ, ვენახის შესახებ... ახლა კი სრუ-
ლიად სხვასა ვხედავთ: გლეხი, მეტადრე რიგიანი მხვინელ-მთესველი, ძალიან
ერიდება და გაურბის აწინდელ ყრილობას... დღეს ყრილობაზედ ანგარიშს
დუქნისას და ურიადნიკულ სკოლაში გაქნილ კაცებსა აქვთ ალაგი; იმ გლეხთა,
რომელთაც მინდვრისა არა სწამთ რა და ყოველ ცისმარე დღეს აღამებენ დუქ-
ნებში, კანცელარიებში, საპრისტავოებში, საჩაფროებში... აწინდელ ყრილობა-
ზედ ლაპარაკიც მარტო ამგვარი ხალხისათვის არის გასაგები და ყოველივე გა-
ნაჩენი ამათი მეცადინეობითა დგება... ამიტომაც ახლა უცნაურ განაჩენებს
შეხვდებით: „რადგან ჩვენი მამასახლისი ძან არის ქვეყნის მარგებელი... ამი-
ტომ პრიტავს ეთხოვოს შუამავლობა მენდლით დააჯილდოვონო“ — ამბობს
სოფლის აწინდელი განაჩენი; ხენა-თესვის, მეურნეობის შესახებ არა რაიმე არ
იწერება. ასე, როდესაც მეურნეობას საერთო მზრუნველობა მოაკლდა, დაქვეი-
თებაც დაეტყო...“².

ამიერკავკასიის სოფლის თემებში გლეხური მასებისაგან გამომდინარე სა-
ზოგადოებრივი საქმისა და მეურნეობრივი თვითმოქმედების ინიციატივა ჩა-
ლულ იქნა სოფლის მამასახლისისა და მწერლის გავლენის ზრდის სასარგებ-
ლოდ. ამასთანავე საკმარისი იყო თემის მიმართ მთავრობის ოდნავი უკმაყოფი-
ლება, რომ გლეხობას უფლება წართმეოდა აერჩია მამასახლისი, რომელსაც
ასეთ შემთხვევაში ზემოდან ნიშნავდა ადმინისტრაცია. ამ გზით მწერალი და
მამასახლისი და ასევე სოფლის სასამართლოც გადაიქცნენ სოფლის საზოგადოე-
ბისაგან სავსებით დამოუკიდებელ უფროსებად, რომლებიც უმაღლესი ადმი-
ნისტრაციისა და ადგილობრივ მემამულეთა კარნახით ბატონობდნენ გლე-
ხობაზე.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზულებანი, VIII, გვ. 64—65.

² შ. გულისაშვილი, ერთი მიზეზთაგანი ჩვენებურ სოფლებში მეურნეობის დაცე-
მისა, „ვეალი“, 1893, № 14, გვ. 6.

7. ბატონყმობის გადანაშთები

საერთოდ, აგრარული მოძრაობის ეკონომიკური საწყისები მოცემული იყო თვით 1860-იანი წლების რეფორმებში. ყოფილი ყმა-გლეხობის ძირითადი მასების „დროებით-ვალდებული“ გლეხობის მდგომარეობიდან გამოსვლა ვერ მოხერხდა. მიწის გამოსასყიდელი ფასები, ბიუროკრატიის აზრითაც კი, მეტისმეტად მაღალი იყო¹. ა. ფურცელაძე ჯერ კიდევ 1873 წ. აღნიშნავდა, რომ გლეხობას ნადელის გამოსასყიდად ერთადერთი გზაა დარჩენია: ვალად (სესხად) აღება საკურო თანხისა, „რომლისა გადახდას ძვირად თუ შესძლებს ვინმე და ამათი ნადელი უნდა დარჩეს მევაღებესაო“. აქედან გამომდინარე იგი წინასწარმეტყველებდა: „აქამდის ჩვენი სასიხარულო ის იყო, რომ თითქმის არ გვეყანა პროლეტარი, მაგრამ ახლა თუ გავიხედეთ კარგათ მომავალში და ჩავაკვირდით იმ გარემოებათა, რომელშიაც ჩვენ თანდათან ვცვივდებით, ჩვენში პროლეტარი კი არა და პაუპერიზშიც აუცილებელია“².

ჯერ ერთი, საქართველოში მცირემიწიან მემამულეთა ყმები „განთავისუფლებული“ იქნენ სავსებით უმიწოდ — უნადელოდ. მეორე მხრივ, მონადელე გლეხობას არსებითად არ მიუღია სახელმწიფოს მხრივ რაიმე დახმარება მიწების გამოსყიდვაში. იგი უმთავრესად საკუთარი ღონისძიებით ცდილობდა მათს შეძენას, რის გამოც ეს პროცესი ძალზე ნელა მიმდინარეობდა და მიწების უდიდესი ნაწილი გამოუსყიდველი რჩებოდა.

მებატონეები ყოველმხრივ ცდილობდნენ გლეხობისათვის გაეძნელებიათ და, თუ უნდოდათ, შეუძლებელიც გაეხადათ მიწების გამოსყიდვა. ამ მიმართულებით გლეხობის თავგამეტებული მეღგარი ცდები უმრავლეს შემთხვევაში მარცხით თავდებოდა.

სახელმწიფო გადასახადთა ამკრეფი ინსპექტორი, რომელმაც გამოიკვლია სოფ. ნაფარეულის (თელავის მაზრა) გლეხთა მდგომარეობა, იძულებულია აღიაროს, რომ ნადელების გამოსასყიდად აღებული ვალი და მისი სარგებელი ისე მძიმე ტვირთად აწევს ამ გლეხობას, რომ „ეს ოდესღაც აყვავებული და მდიდარი სოფელი ლამის კვალ-წმინდად ამოწყდეს“. აქ „148 კომლიდან, რომელთაც გაჰხედეს მთავრობის დახმარებით შესყიდვა ნადელებისა, 40 კომლი უკვე ამოწყდა...108 კომლში, რომელიც დღეს ნაფარეულშია, 53 კომლი უხარა და ნახევარზედ მეტმა მიატოვა ხენა-თესვა და გააპარტახა ვენახები“.

გლეხობის სულ უფრო მეტი ნაწილი ლატაკდებოდა, კარგავდა მიწას. სანადელო მიწის გამოსყიდვისადმი მისწრაფება გამოუვალ ვალში აგდებდა არა მხოლოდ ყოფილ საბატონო, ე. ი. „დროებით-ვალდებულ“ გლეხობას, არამედ სახელმწიფო გლეხებსაც, რომლებიც საბოლოო ანგარიშით იძულებულნი ხდებოდნენ ისევ უკან, ხაზინისათვის, დაებრუნებიათ მიწები, რომელთა გამოსყიდვას ისინი ლამობდნენ³.

აღმოსავლეთ საქართველოს სოფლებში მხოლოდ ფრიად უმნიშვნელო ზომით შესძლეს გლეხებმა (სოფლებმა) მიწის გამოსყიდვა. დასავლეთ საქართველოში „დროებით-ვალდებულთაგან“ მიწის გამოსყიდვისადმი მისწრაფება ძლიერი იყო: 1907 წლამდე გამოსყიდულ იქნა 144 ათასი დეს. მიწა, რისთვისაც გლეხო-

¹ საქ. სსრ ცსია, ფ. 13, აღწ. 7, 2. 2540, ფ. 35—38.

² ა. ფურცელაძე, სასოფლო წერილები. წერილი პირველი, „გუთნის დედა“, 1873, № 14.

³ ფ. გ. ა. გ. ი. ა. შ. ე. ლ. ი., ნადელის გამოსყიდვა, „მოამბე“, 1904, № 11, გვ. 108—109.

ბამ მთავრობისაგან ყოველგვარი დახმარების გარეშე გადაიხადა 7,2 მილ. მლნ.
თი. მაგრამ, როგორც თავის ადგილას დავინახეთ, მიწის გამოსყიდვის მეოხებზე
მევახშეთა ვალებში ჩავარდნილი გლეხობის უდიდესი უმრავლესობა, ადრე თუ
გვიან ლატაკდებოდა.

აზერბაიჯანსა და სომხეთში სოფელთა მიერ მიწის გამოსყიდვის საქმეში,
ურთულეს სიძნელედ გადაიქცა ნატურალური ბეგრების კომუტაცია (ფულზე
გადაყვანა); გამოანგარიშების ტრადიციული წესებით გამოსასყიდელი ფასი
ფრიად მაღალი გამოდიოდა. ამასთანავე კანონი მოითხოვდა, რომ მიწის გამოს-
ყიდვის მთელი ოპერაცია დამთავრებულიყო ერთ წელიწადს, რაც, რასაკვირვე-
ლია, საქმეს კიდევ უფრო აძნელებდა.

მაგრამ გლეხურ მეურნეობათა რიცხვი არ იყო ერთ ადგილას გაყინული.
იგი, შიგა რუსეთის გუბერნიებთან შედარებით, უფრო ნელი ტემპით, მაგრამ
ამიერკავკასიაშიაც მრავლდებოდა. სახმარი მიწების ფონდი კი — რამდენადაც
მელიორაციული სამუშაოები ფრიად უმნიშვნელო ხასიათს ატარებდა—ან სულ
არა, ანდა ძლიერ უმნიშვნელო ზომით ფართოვდებოდა. მიწის სივიწროვეს სულ
უფრო მკაცრი ხასიათი უნდა მიეღო.

ღრთა მსვლელობაში კიდევ სხვა ეკონომიკური ფაქტორები მოქმედებდ-
ნენ. მართალია, „დროებით-ვალდებულ“ გლეხობას ნადელი შეუშეცირეს, ხოლო
ღალა მეტად გაუდიდეს, მაგრამ ასეთ ვითარებაშიაც „საკუთარ მიწაზე შემდ-
გარბ“ გლეხური მეურნეობა პირველ ხანებში, ასე თუ ისე, — აუცილებელი
მოთხოვნის შემცირების, უზომო შრომის და სხვ. მეოხებით, — მაინც
ახერხებდა „ღროის გაჩანჩალებას“. მაგრამ პირველსაწყისი ვითარება გლეხ-
სათვის საზარალოდ იცვლებოდა. მიწათმოქმედების ტექნიკის ჩამორჩენილ-
ობის, რიგი წლების განმავლობაში დაუსვენებლობისა და სხვ. მეოხებით მიწა გა-
მოიფიტა, ნიადაგის ნაყოფიერება, ე. ი. მოსავლიანობა, დაეცა. როდესაც ერთ
ქვევა მიწაზე, მაგალითად, ქუთაისის გუბერნიაში, 1870-იან წლებში გლეხს
მოჰყავდა 50 და მეტი ფუთი სიმინდი, იგი შედარებით ადვილად აძლევდა მე-
მამულეს მოსავლის მეოთხედს, მაგრამ 1890 — 1900-იანი წლებიდან, როდესაც
მოსავლიანობა ძლიერ (25 — 15 ფუთამდე) დაეცა, გლეხს, ცხადია, უკვე ღი-
დად უჭირდა მემამულისათვის მიცემა ღალისა, რომელიც ახლა უფრო ხშირად
უკვე მოსავლის ნახევარს უდრიდა. ამგვარად, გლეხის მეურნეობა, ასე ვთქვათ,
მაკრატლის პირში მოყვა. ერთი მხრივ, მოსავლიანობის შემცირება, მეორეს
მხრივ, ღალის შეუჩერებელი გადიდება სულ უფრო ავიწროებდნენ მისი ცხო-
ველმყოფელობის ასპარეზს.

1905 წ. ივლისში კავკასიის ნამესტნიკის წინადადებით თბილისის, სიღნა-
ღის, თელავისა და თიანეთის მაზრები შემოიარა ადგილობრივმა მსხვილმა მე-
მამულემ გენ.-ად. ზ. გ. ჭავჭავაძემ, რომელსაც დავალებული ჰქონდა „მოსახლე-
ობის დამშვიდება“. თავის საინტერესო ანგარიშგებობის მოხსენებაში ზ. ჭავჭავაძე
იჭულებულია აღნიშნოს, რომ: მიწის ფასების სწრაფი ზრდის, „იჯარის ქირის
ხუთჯერ გადიდების“, „დროებით-ვალდებულ“ გლეხთა გამოუვალ ვალებში ჩაე-
ვენის, მათი ღიდი ნაწილის გაბოგანობის, მემამულეთა მხრივ ათასგვარი შე-
ვიწროების, ხუცების ღორმუცელობის, ტყისა და საბალახოებით სარგებლობის
აუტანელი პირობების, ადმინისტრაციის თავგასულობისა და უკონტროლო-
ბის, ნაციონალური ჩაგვრისა და სხვ. მეოხებით გლეხობის ძირითადი მასებზე

¹ П. Гугушвили, Кукурузное хозяйство в Закавказье, САН ГССР, ტ. VI, № 4, 1946.

უაღრესად შევიწროვებულნი, დაბეჩავებულნი და უკმაყოფილონი არიან. გარდა პირადი დაკვირვებისა, მას მოჰყავს ამონაწერები თვით მაზრების უფროსთაგან მიწოდებული მასალებიდან და ასახელებს სოფლებს, სადაც გლეხები წლები წლები განმავლობაში შემოიშობენ. ამ მასალებში, მაგალითად, თიანეთის მაზრის უფროსის კაპიტან ლეონტიევის მოხსენებაში ნათქვამია: „პირადად ვიცი გლეხთა მრავალი ოჯახი, სადაც ზამთრის განმავლობაში ოჯახის წევრები პურს დღეგამოშვებით და ხანაც ორი დღის გამოშვებით ჭამენ“¹. ასეთ ვითარებაში თვით გენ.-ად. ზ. ჭავჭავაძესაც კი აუცილებლად მიაჩნია გლეხობის მატერიალური მდგომარეობის გაუმჯობესებისათვის რეალურ ღონისძიებათა გატარება; მაინც ყველაზე უნუგეშო მდგომარეობაში „დროებით-ვალდებული“ გლეხობა იმყოფებაო, აცხადებდა იგი და ამასვე აღიარებდა საერთოდ ადმინისტრაციაც.

რსდმპ კავკასიის კავშირის კომიტეტის 1905 წ. 19 მარტის პროკლამაცია სოფლის მოსახლეობას მიმართავს და უხსნის, თუ როგორ მოატყუა. თვითმპყრობელობამ გლეხობა ჯერ კიდევ რეფორმის დროს: „ღიახ გატყუებდენ, რადგანაც მიწები, თქვენი წინაპრების სისხლით მორწყული მიწები, ტყე, საბალახო, წყალი, — ყველა ეს უნამუსოთ ჩამოგართვეს და მებატონეებს გადასცეს; მებატონეები გააძლიერეს, თქვენ ხელცარიელი დატოვეს და ამავე დროს უსირცხვილოდ გარწმუნებდნენ — ბატონ-ყმობა გადაეგდეთო!

გატყუებდნენ, რადგანაც ძველ, საბატონო გადასახადებს ახალი, სახელმწიფო გადასახადები მოუმატეს, არაყიდან და ნავთიდან დაწყებული უკანასკნელ ლილამდე ყველაფერს ბაჟი დაადეს; სულამდე ხელი ჩაგაწვდინეს, თავისუფლება მოგისპეს და ამავე დროს ფარისევლურათ ჩაგჭურჩულებდენ ყურში: თავისუფლები ხართ, მეტი რაღა გინდათო!“².

8. რევოლუციური გლეხობის მოთხოვნები

გლეხის ოჯახური მდგომარეობა დღითიდღე უარესდებოდა. გლეხის ბეჩავი ცხოვრების გამოსწორება შეუძლებელი იყო, სანამ ბატონყმური წესები და მეფის მთავრობა არსებობდა.

ამიერკავკასიის სოფლებში ბატონყმობის გადმონაშთები უფრო მეტი ზომით იყო შემორჩენილი, ვიდრე რუსეთის ცენტრალურ გუბერნიებში. მწვავე მცირემიწიანობამ, მემამულეთაგან სასტიკმა ექსპლოატაციამ, ყაჩაღურმა საგადასახადო პოლიტიკამ, ცარიზმის ბიუროკრატის თვითნებობამ, ნაციონალურმა ჩაგვრამ, სავაზო და საეაქრო კაპიტალის განუყოფელმა პარაზიმამ მეტად მძიმე მდგომარეობაში ჩააგდო ამიერკავკასიის გლეხობა და სწორედ ამ გზით ხელი შეუწყო მის გარევოლუციურებას.

როგორც საერთოდ რუსეთში, ისე, კერძოდ, ამიერკავკასიაში კაპიტალისტური წარმოების წესის განვითარების შესაბამისად ძველებური, ყველას წინაშე ქედმოხრილი, უენო, ღვთისმოშიში გლეხობის ნაცვლად ყალიბდებოდა ახალი თაობა საშოვარზე ნავალი, ქალაქებში ნამყოფი გლეხობისა, რომელთა ცნობიერება გამდიდრებული იყო კაპიტალისტურ საწარმოებში დაჭირავებული მუშაობის მწარე გამოცდილებით, მუშათა კლასის მებრძოლი კავშირების ძალის გამოვლინებით.

¹ საქ. სსრ ცსია, ფ. 13, აღწ. 7, საქმე 156, 9, ფ. 5—6, 33—42.

² ამიერკავკასიის ბოლშევიკური ორგანიზაციების პროკლამაციები, 1939, გვ. 112.

ამავე დროს თვითმპყრობელობის პოლიციურ დესპოტიზმთან ერთად მუშური, კაპიტალისტური და ეროვნული ჩაგვრა აუტანელს ხდიდა ხალხთა მსახურების მდგომარეობას და მეტისმეტად ამწვავებდა საზოგადოებრივ წინააღმდეგობებს. ქვეყნის შემდგომი განვითარებისათვის აუცილებელი იყო, უწინარეს ყოვლისა, მემამულური მიწათმფლობელობისა და თვითმპყრობელობის მოსპობა.

მე-19 ს. მიწურულს მუშათა მოძრაობა შეიქმნა მთელი რუსეთის პოლიტიკური ცხოვრების უმნიშვნელოვანესი ფაქტორი. გლეხობის მრავალრიცხოვანი მასა პროლეტარიატის ბუნებრივი მოკავშირე იყო რევოლუციაში. აგრარული საკითხი რუსეთის პირველი ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის საფუძველს წარმოადგენდა. ამდენადვე ეს რევოლუცია გლეხური იყო, თუმცა მისი გამარჯვებისათვის აუცილებელი იყო მეთაურობა პროლეტარიატისა, რომელიც გაიყოლებდა გლეხობას.

საერთოდ, 1905 წ. რევოლუციის პერიოდში საქართველოსა და ამიერკავკასიის გლეხობა მოითხოვდა: 1. მსხვილი მიწათმფლობელობის გაუქმებას და ამ მიწების მიწის მუშისათვის გადაცემას; 2. „ჩამონაჭრების“ სახით საგლეხო ნადელებიდან მემამულეთაგან მითვისებული მიწების დაბრუნებას; 3. საერთოდ სანადელო (საკომლო) მიწების გლეხობის საკუთრებად გამოცხადებას; 4. ნადელთა გამოსყიდვისათვის გადახდილი თანხების დაბრუნებას; 5. წოდებრივი პრივილეგიებისა და ბატონყმობის ყოველგვარი გადანაშთების გაუქმებას; 6. სოფლებში თვითმმართველობის დაწესებას; 7. არაპირდაპირი გადასახადების ნაცვლად შემოსავლის კვალობაზე გაწერილი პროგრესული გადასახადის დადგენას; 8. ეკლესიისა და ხეცობის სახელმწიფო ხარჯზე შენახვას; 9. კრების, სიტყვის, ბეჭდვის თავისუფლებას; 10. პიროვნების, ბინის ხელუხლებლობას და საერთოდ მოქალაქეობრივ თავისუფლებებს; 11. საყოველთაო, უფასო სწავლების შემოღებას ადგილობრივ ენებზე სკოლებში; 12. საპასპორტო სისტემის გაუქმებას და სხვ. აგრეთვე დაარსებას გლეხთა კომიტეტებისა, რომელთაც ეს მოთხოვნები ცხოვრებაში უნდა გაეტარებიათ¹.

როგორც საერთოდ რუსეთის, ისე, კერძოდ, ამიერკავკასიის გლეხობაში რევოლუციური მოძრაობის განვითარებაში უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ვ. ლენინის მიერ შემუშავებულ ბოლშევიკების აგრარულ პროგრამას. ეს პროგრამა მოითხოვდა მემამულეთა, საეკლესიო-სამინისტრო, საუფლისწულო და კაბინეტის მიწების კონფისკაციას და მთელი მიწების ნაციონალიზაციას. ბოლშევიკები ამ მოთხოვნებს უკავშირებდნენ მეფის თვითმპყრობელობის მოსპობასა და დემოკრატიული რესპუბლიკის შექმნას. ბოლშევიკები განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდნენ უკავშირებას სოფლის პროლეტარულ და ნახევარად პროლეტარული ელემენტებისა, რომლებიც ყველაზე აქტიურ როლს თამაშობდნენ გლეხთა რევოლუციურ მოძრაობაში².

ჩაგვრისა და შევიწროების აუტანელი პირობების მიუხედავად, ცხადია, სოფლის გლეხობას დამოუკიდებლად მაინც არ შეეძლო ესოდენ მნიშვნელოვანი და ფართო რეზონანსის მქონე რევოლუციური მოძრაობის გაჩაღება, რასაც ადგილი ჰქონდა ამიერკავკასიაში 1900-იანი წლების გარიჟრაჟიდან დაწყებუ-

¹ იხ. სკვპ რეზოლუციებსა და გადაწყვეტილებებში, I, 1954, გვ. 47; Революция 1905 г. в Закавказье (хроника, документы, материалы), Тбилиси, 1926; ფ. მახარაძე, 1905 წელი ამიერკავკასიაში, თბ., 1926, და სხვ.

² იხ. თხზისები „რუსეთის პირველი რევოლუციის ორმოცდაათი წელი“.

ლი. სწორედ ამ მხრივ უმნიშვნელოვანესი როლი ითამაშა გლეხობამ, რომელიც ქალაქებში ეზიარა სიდიადეს პროლეტარული მოძრაობისა, რაც იქ გაჩაღებულ იყო მუშათა კლასის გენიალური ბელადის დიდი ლენინის უერთგულესი მოწაფის სტალინის შეუღრეკელი რევოლუციური მოღვაწეობის მეოხებით.

მართალია, ამიერკავკასიაში სამრეწველო პროლეტარიატი, როგორც საერთოდ კაპიტალიზმი, შედარებით ნაკლებად იყო განვითარებული, მაგრამ, როგორც ვიცით, პროლეტარიატის „ძალა ისტორიულ მოძრაობაში განუზომლად უფრო დიდია, ვიდრე მისი წილი მოსახლეობის საერთო მასაში“¹.

მაგალითად, 1902 წ. ქ. ბათუმში ი. სტალინის ხელმძღვანელობით ორგანიზებულმა პროლეტარიატის გრანდიოზულმა გაფიცვამ, მანიფესტაციამ და დემონსტრაციამ, მის მიერვე დაწერილმა პროკლამაციებმა და ლოზუნგებმა უდიდესი გამოძახილი პოვეს სოფლად. ეს მოვლენები შეიქმნენ წინამსრობლად მთელ ამიერკავკასიაში, სოფლად და ქალაქად რევოლუციური ტალღების ამაღლებისათვის.

მაგრამ ბათუმი, ცხადია, არ იყო ამ მხრივ ერთადერთი ქალაქი. იმას, რასაც ბათუმის, ქიათურის და სხვ. სამრეწველო პროლეტარიატი აკეთებდა დასავლეთ საქართველოს სოფელში, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიასა და აღმოსავლეთ საქართველოში აკეთებდა ბაქოს, თბილისის და სხვ. ქალაქების პროლეტარიატი და მათს სკოლაში გამოვლილი გლეხობა, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი მალე ისევ თავის თემს უბრუნდებოდა.

1905 — 1907 წლების რევოლუცია მუშათა კლასისა და გლეხობის კავშირის ლენინური იდეის სასიცოცხლო ძალის პირველი ისტორიული შემოწმება იყო.

1905 — 1907 წლების რევოლუცია რუსეთის მუშებისა და გლეხების თავიანთი სოციალური და ნაციონალური განთავისუფლებისათვის ბრძოლის დიდ-მნიშვნელოვანი ეტაპია. რუსეთის სახელოვანმა პროლეტარიატმა, რევოლუციის მთავარმა წარმმართველმა ძალამ, ბოლშევიკების ხელმძღვანელობით ცარიზმისა და იემპერატორების წინააღმდეგ ბრძოლაში თავის გარშემო დარაზმა და გაიყოლია უკრაინის, ამიერკავკასიისა და იმპერიის სხვა განაპირა ქვეყნების მუშები და გლეხები. სწორედ ამაში იყო ძალა ამ ქვეყნებში მშრომელთა მასების რევოლუციური მოძრაობისა.

П. В. Гугушвили

АГРАРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ЗАКАВКАЗЬЕ НА РУБЕЖЕ 19—20 ВВ.

Резюме

Аграрный вопрос как в России, так, в частности, и в Закавказье стоял в центре буржуазно-демократической революции 1905—1907 гг.—первой изрядной революции эпохи империализма. Сущность этого вопроса составляло крестьянское движение за уничтожение крепостнических латифундий, помещичьего землевладения, вообще всех пережитков феодализма.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 3, გვ. 13 (კურსივი ჩვენია—3. გ.).

Революция 1905 — 1907 гг. была буржуазно-демократической революцией. Пролетариат, как руководитель и главная движущая сила революции, имел в лице крестьянских масс естественного союзника для завоевания демократических свобод. Вообще это был период, когда руководимый подлинно марксистской партией, созданной великим Лениным, российский пролетариат выдвигался в авангард международного рабочего движения.

Аграрные отношения в Закавказье в конце 19 и в начале 20 века характеризовались особенностями, имевшими свои корни как в историческом прошлом закавказских народов, также и в его положении, как «окраинны» царской России,—поскольку царизм проводил политику угнетения нерусских народов, их насильственной русификации, политику разжигания национальной вражды между народами, — трудящиеся массы Закавказья страдали как от своих собственных, так и от русских помещиков и капиталистов.

Вместе с тем, особенно с 80-х годов 19 в., все ярче проявлялась прогрессивная роль русского капитализма. В результате проведения железных дорог, развития обмена, торгового земледелия, образования более или менее значительных промышленных центров, какими являлись Баку, Тбилиси, Батуми, Чнатурса, Алаверды и др., где к началу 20 в. сосредоточивалось довольно большое количество фабрично-заводских рабочих, которые вместе с рабочими, занятыми в многочисленных, разбросанных в Закавказье мелких промыслах и предприятиях, создавали значительное количество промышленного пролетариата. Большая часть этих рабочих пока еще не теряла связи с деревней и, следовательно, вместе с непрерывно растущим числом крестьян-отходников, вносила революционный дух в многочисленный сельский пролетариат и бедноту, подвергавшихся, наряду с капиталистической и отработочной, кабальной, т. е. по существу крепостнической эксплуатации.

Благодаря неуклонно проводимой царизмом «нивелирующей» аграрной политике, многочисленные специфические формы и проявления феодального землевладения-землепользования в Закавказье в пореформенный период все более унифицируются. Помещичье землевладение разбивается и в Восточном Закавказье—в Азербайджане и Армении. Параллельно с этим процессом наблюдается уменьшение дворянского землевладения (в особенности в Западном Закавказье) и к началу 20 века все быстрее растет бессословность землевладения, т. е. буржуазная земельная собственность. Однако крепостническое землевладение все еще сохраняло за собой господствующее положение.

К концу 19 в. 70,8% земель Закавказья находилось в руках казны и привилегированных сословий, а на долю крестьянства (податного сословия), составлявшего огромное большинство населения, приходилось лишь 29,2% всего земельного фонда.

Несмотря на мелкопоместный в основном характер частного землевладения, громадное количество земли было сосредоточено в руках крупнейших крепостников-помещиков. В Грузии 33 помещика (с владением более 6.000 дес. каждый) имели 824.000 дес. земельных угодий, т. е. почти столько же, сколько все остальные, а именно 12.535 привилегированных землевладельцев.

По данным 1903—1906 гг., непривилегированное (недворянское) землевладение в Грузии состояло в основном из крайне мелких владений. Так, например, владения величиной менее чем в 3 дес. каждое, составляли в Тбилисской губ. 79,73% (т. е. 17.832 крестьянских дыма), в Кутаисской губ. 80,69% (т. е. 42.390 крестьянских дымов) всех недворянских землевладельцев.

Между тем обезземеление крестьян все усиливалось. Согласно подсчитанным данным, наиболее обеспеченные в земельном отношении государственные крестьяне с 1884 г. по 1903 г. в среднем на один дым потеряли 35% угодий. Но гораздо более быстрыми темпами шло обезземеление «временнообязанных» крестьян. В Тбилисской губ. в 1903 году в среднем на один дым «временнообязанного» крестьянина приходилось 1,69 дес., тогда как на 1 дым государственных крестьян—10,92 дес.; значительно тяжелее было положение «временнообязанных» крестьян Кутаисской губ., которые к этому времени сохранили не более 30% дореформенного размера наделных земель. Вообще в пореформенный период земля в Закавказье все интенсивнее втягивается в торговый оборот. В процессе уменьшения дворянского землевладения и социальной дифференциации крестьянства намечается и растет кулацкое (буржуазное) землевладение.

В этот период центральный пункт аграрного вопроса в Закавказье составляет крестьянское хозяйство. В крестьянском хозяйстве, начиная с времен «освобождения», в процессе уменьшения роли наделной земли все увеличивается значение аренды. Аренда земли крестьянами,—крестьянская (продовольственная) аренда,—по существу являлась исходным пунктом отработочной системы, т. е. закабаления основных масс непосредственных производителей. По мере развития торгового земледелия и выделения кулачества, составлявшего незначительное меньшинство сельского населения, зарождается и местами развивается предпринимательская (капиталистическая) аренда. Краткосрочность крестьянской аренды как сельскохозяйственных, так и пастбищных и лесных угодий (исключение составляли лишь многолетние насаждения) помимо того, что весьма отрицательно отражалась на культуру земледелия, давала возможность помещикам, в условиях конкуренции между мелкими арендаторами, легко высниживать арендную плату (ренту), все более закабалить безземельное крестьянство. В Закавказье, в особенности Грузии, всем предшествующим историческим развитием рента вообще (и дифференциальная и абсолютная) была взвинчена до громадных размеров и закреплена в ценах на землю.

Крестьянская аренда в основном носила натуральный характер, выражаясь в форме издольщины и отработков. Арендную плату деньгами могли выплачивать только кулачество и крупные арендаторы. В условиях острого малоземелья особенно после 80-х годов 19 столетия быстро растет арендная плата, которая с 1/10—1/5 доли урожая к началу 20 века в некоторых районах Закавказья повышается до 1/3—1/2; вдобавок к этому, местами крестьяне, чтобы «умилостивить» помещика и получить землю и на будущий год, были вынуждены по превому желанию арендодателя безвозмездно работать в его хозяйстве, давать прислугу, делать приношения и т. д.

В процессе пореформенной аграрной эволюции—роста торгового земледелия в условиях отработочной системы, разбойничьей фискальной политики, выкупных операций, ростовщичества, беспардонного вмешательства в крестьянские поземельные отношения как центральной, так и местных властей, и т. п. идет дифференциация деревни,—формируется мелкобуржуазное крестьянское хозяйство, усиливается экономическое и политическое влияние кулачества.

Дифференциация крестьянства выражается не только в росте имущественного неравенства, но и в окончательном разложении старого крестьянства и образовании на его месте нового типа сельского населения; формируются сельская, преимущественно, мелкая буржуазия, среднее крестьянство, сельский пролетариат.

Помещичье хозяйство, представлявшее своеобразное сочетание капиталистической и отработочной систем, с явным преобладанием последней, могло, как и крестьянское хозяйство, развиваться в пореформенный период исключительно по капиталистическому пути. Это было прогрессивным явлением; в этом направлении толкала Закавказье вообще вся эпоха, в частности русский капитализм, который постепенно втягивал «окраины» империи сперва в свою орбиту, а впоследствии и в круговорот мирового капиталистического хозяйства. Однако, капитализм здесь, за некоторыми исключениями, мог развиваться по прусскому пути. Поскольку помещичье хозяйство опиралось на архаическую техническую базу закабаленного мелкокрестьянского хозяйства, постольку помещичье землевладение являлось основной причиной весьма слабого роста производительности труда, отсталости и застоя сельскохозяйственного производства вообще.

В период революции 1905—1907 гг. бурный рост рабочего движения способствовал развертыванию массового крестьянского движения. Огромное значение в развитии революционного движения среди крестьянства имела ленинская аграрная программа большевиков. Эта революция явилась первой исторической проверкой жизненной силы ленинской идеи союза рабочего класса и крестьянства. В Закавказье крестьянское революционное движение широкий размах получило в районах малоземелья и развития отхожих промыслов, в особенности в Грузии, где упомянутые явления в местах сосредоточения «временнообязанных» крестьян носили наиболее массовый и острый характер.

Однако союз рабочих и крестьян в революции 1905—1907 гг. не был еще прочным. В тяжелых условиях реакции партия большевиков, руководимая великим Лениным, сплачивала вокруг революционного пролетариата демократические силы страны, ковала боевой союз рабочих и крестьян, крепила интернациональное единство народов России, готовя трудящиеся массы к новой решительной схватке с самодержавием, к борьбе за свержение господства помещиков и буржуазии.

სარჩევი

I მიწათმოქმედობა-მიწათსარგებლობა

1. მიწათმოქმედობის წოდებრივი ხასიათი	21
2. მიწის იჯარა	35
ა. მოკლევადიანი იჯარა	36
ბ. გრძელვადიანი იჯარა	38
გ. იჯარის ფორმები და ჭირა	41
დ. საბალახობისა და ტყის იჯარა	47

II სოფლის სოციალური დიფერენციაცია

1. ფისკალური პოლიტიკა	48
2. საშოვარზე გასვლა. დაჭირავენული შრომა სოფლად	53
ა. საშოვარზე გასვლის საფუძვლები	53
ბ. მოუსაველიანი წლები	53
გ. მცირემიწიანობა	55
დ. საშოვარზე გასულთა მდგომარეობა	58
ე. სოფლის დაჭირავენულ მუშათა ხელფასი	62
3. სოფლის დიფერენციაცია	66
ა. სავაჭრო მიწათმოქმედება	66
ბ. მევახშეობა	68
გ. სოფლის ბურჟუაზია	71
დ. გლეხის ბიუჯეტი	72

III აგრარული მოძრაობის საწყისები

1. აგრარული საკითხის ცენტრალური პუნქტი	75
2. „ქალაქელი გლეხები“	77
3. ქალაქი და სოფელი	78
4. „უფლებო პრივილეგიური წოდება“	79
5. მომთაბარეობა და მიწათმოქმედება	80
6. სოფლის მმართველობა	81
7. ბატონყმობის გადანაშთები	83
8. რევოლუციური გლეხობის მოთხოვნები	85
Аграрные отношения в Закавказье на рубеже 19—20 вв. (резюме)	87—89

F

0-2/1

